Regionaal-historisch tijdschrift
20e jaargang | nummer 4/5
september 1988

Holland

Dierentuinen in Holland

Holland, regionaal-historisch tijdschrift

Holland is een tweemaandelijkse uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. *Holland* wordt kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

J. E. A. Boomgaard, J. W. J. Burgers, M. Carasso-Kok, P. G. M. Diebels, L. A. M. Giebels, P. C. Jansen, R. W. G. Lombarts, D. J. Noordam, F. W. A. van Poppel, H. v.d. Sluys, L. J. H. Vroom, W. M. Zappey.

Vaste medewerkers

J. J. Caben (musea), H. J. Metselaars (archiefnieuws), P. J. Woltering (archeologie).

Kopij voor *Holland* en *Hollandse Studiën* alsmede te bespreken publikaties te zenden aan de redactiesecretaris van *Holland*, dr. L. A. M. Giebels, Hoogheemraadschap van Rijnland, Postbus 156, 2300 AD Leiden, telefoon 071 - 25 93 38.
De kopij moet worden ingediend conform de richtlijnen van de redactie. Deze zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris.
Opgave van publikaties op het gebied van de geschiedenis van Holland, die door hun wijze van uitgave gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen, gaarne aan de vaste medewerker voor de bibliografie, H. J. Metselaars, Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023 - 31 95 25.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de belangstelling voor en de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland in het bijzonder in haar regionale en lokale aspecten te bevorderen.

Secretariaat: Drs. F. J. M. Otten, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem.
Ledenadministratie: Mevrouw M. Timmers, Kantelenweg 5, 3233 RA Oostvoorne, telefoon 01815 - 41 88.
Contributie: *f* 45 per jaar voor gewone leden (personen), *f* 50 per jaar voor buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Oostvoorne. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.
Losse nummers: *f* 7,50, dubbele nummers *f* 15, vermeerderd met *f* 3,– administratiekosten voor een enkel nummer, *f* 5,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publikaties te Haarlem (tel. 023-319525) onder vermelding van het gewenste.
Hollandse Studiën: Delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van Holland. Gegevens over de publikaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek Verkrijgbaar via Holland achterin het tijdschrift.

ISSN 0166-2511

© 1988 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Druk: Drukkerij Spin/van Mantgem B.V., Amsterdam.

Ten geleide

Van rariteitenkabinet tot gedragsmuseum

J. A. R. A. M. van Hooff

'Een gedragsmuseum', zo heeft de beroemde pionier op het gebied van de dierentuinbiologie, de Zwitser Heini Hediger de dierentuin eens genoemd. In musea verzamelen we voorbeelden van de rijkdom aan verschijnselen die de natuur oplevert, en aan waardevol geachte cultuurproducten die de mens zelf in de loop van zijn geschiedenis heeft voortgebracht. Dat betekent conserveren. In het natuur-historische museum kan dat niet anders dan met chemische conserveringsmiddelen, waardoor de verscheidenheid aan levensvormen bewaard blijft in de vorm van verstarde staketsels.
De dierentuin richt zich op het bewaren en behouden van levende wezens. Het conserveringsmiddel is daar de natuurlijke voortplanting, met alle rijkdom aan natuurlijk gedrag die daarbij hoort. Die taak wordt des te belangrijker, nu de levensruimte voor tal van soorten in de vrije natuur zienderogen afneemt en de dierentuin voor vele van die soorten een van de laatste vluchthavens is waarbinnen voortbestaan mogelijk zou kunnen zijn. Maar dat kan alleen maar zin hebben, als we tegelijk de hoop kunnen blijven koesteren dat dierentuinen niet de allerlaatste, en eigenlijk alleen maar tijdelijke, vluchthavens zullen kunnen wezen.
De hedendaagse dierentuinen realiseren zich meer en meer hoe belangrijk hun functie in het veiligstellen van het voortbestaan van soorten is. Dat is niet altijd zo geweest. De boeiende geschiedenis van de zoölogische menagerie laat dat duidelijk zien. Die begon meestal als een soort rariteitenkabinet waar de burger zich kon vergapen aan zonderlinge schepsels uit verre landen, die hij nooit zelf zou kunnen bezoeken. We staan daarmee aan het begin van wat we nu serieus nemen als de educatieve en tegelijk recreatieve functie, die ook nu tot de hoofdtaken van de dierentuin behoort. Want door de mogelijkheid dieren van zeer nabij te kunnen aanschouwen, kan in de dierentuin de belangstelling worden wakker geroepen die uitmondt in zorg om de natuur. En dat moet de brede basis zijn van alle natuurbehoud.
De meeste dierentuinen, die zo rond het begin en midden van de vorige eeuw verschenen, hadden van meet af aan een nauwe band met de wetenschapsbeoefening. Maar het waren wel vooral de morfologen en anatomen die daaraan te pas kwamen. Van de meeste soorten hadden levende exemplaren in dierentuinen slechts een korte verblijfsduur; ze belandden al spoedig op de snijtafels van een of ander zoötomisch instituut. De natuur was — zo leek het toen nog — oneindig rijk en uit de nog ongerept schijnende wildernis konden nieuwe exemplaren worden betrokken om de weggevallen individuen te vervangen.
De dierentuinen zijn dan ook niet voor kritiek gespaard gebleven, een kritiek die zelfs heden ten dage nog niet helemaal verstomd is, ook al moeten de meest ernstige critici erkennen dat de dierentuin een geweldige ontwikkeling heeft doorgemaakt. Men ging steeds meer aanstoot nemen aan de vaak kerkerachtige huisvesting die vele soorten genoten. Kon daar sprake zijn van leven in welzijn? De dierentuinen hebben zich die kritiek altijd aangetrokken. Al in het begin van deze eeuw zie we pogingen om te komen tot meer 'natuurlijke' verblijven. En hoewel de dieren daarmee vaak zeker niet slechter af waren, moeten we ons realiseren, dat de verbeteringen aanvankelijk nog nauwelijks wetenschappelijk gefundeerd waren: de verblijven oogden aangenamer, maar of de bewoners de zaak ook met dezelfde ogen zagen bleef zeer de vraag.
Pas in de laatste paar decennia is er een wezenlijke verandering. Met het opkomen van wetenschappen als de ethologie en de ecologie, die het natuurlijke gedrag van dieren en de omstandigheden waaronder dat zijn functionele rol vervult bestuderen, zien we ook een ander soort dierentuin tot ontwikkeling komen. Het is niet meer zozeer een uiting van zoölogische verzamelwoede, een uitgevouwen ark van Noach met van zoveel mogelijk soorten een stelletje, keurig systematisch naast elkaar gerangschikt, maar het wordt meer en meer een reconstructie van natuurlijke biotopen en de levensgemeenschappen die daarin thuis horen. De grens tussen dierentuin en wildpark zien we vager worden.

Het belangrijkste is echter, dat dierentuinen zich meer en meer gaan afvragen, hoe de dieren zodanig gehouden kunnen worden, dat de natuurlijke gevariëerdheid aan gedrag zich zoveel mogelijk kan ontplooien.
Voor veel soorten die in gemeenschappen leven, is het sociale gedrag daarbij van het grootste belang. Nu is sociaal samenleven niet uitsluitend een kwestie van pais en vree. Het heeft kanten die wij als menselijke waarnemers niet direct als 'aardig' ervaren, bijvoorbeeld de wedijver tussen mannetjes van vele soorten om de toegang tot wijfjes. De erkenning hiervan levert wel enkele leuke probleempjes op, die tekenend zijn voor het soort vragen waarvoor dierentuinen komen te staan, als zij er werkelijk naar gaan streven om diersoorten niet uitsluitend te behouden als een soort gedomesticeerde levende weefselkweken, die alleen maar een gedeeltelijke afbeelding zijn van wat we in de natuur kunnen aantreffen. Want het lijdt geen twijfel dat soorten die generatie na generatie in de dierentuin verblijven, een proces van 'ongewilde teeltkeus' ondergaan, dat leidt tot een soort dierentuindomesticatie. De eigenschappen die in het wild het voortplantingssucces van dieren bepalen — en die dus uiteindelijk ook bepalend zijn voor de evolutionaire gang van een soort — kunnen een succesvol houden in gevangenschap best wel eens in de weg staan. Makke en apathische dieren, die in het wild maar een geringe voortplantingskans gehad zouden hebben, kunnen het in de dierentuin juist wel goed doen. Maar zeker als we dieren in gevangenschap willen behouden als een soort reservepool, dan is het nodig ervoor te zorgen, dat we dieren behouden met hun volledig repertoire aan gedragseigenschappen.
De vraag wordt dan ook: hoe kunnen we in de dierentuin een milieu creëren dat maakt dat de optimistische visie van Heini Hediger op de dierentuin ook werkelijk geldig is. Het is duidelijk: de dierentuin is enthousiast aan een nieuw leven begonnen, maar het is nog geen gemakkelijk bestaan; er liggen nog heel veel uitdagingen. Één ding evenwel is zeker: de dierentuin in zijn zich vernieuwende gedaante is meer dan ooit een cultuurgoed van grote betekenis.
In zijn lange en bewogen historie heeft ons jubilerende 'Artis' al die ontwikkelingen meegemaakt. Het jubileum is een goed moment om weer eens over de schouder te kijken en kennis te nemen van de rijke geschiedenis van de Hollandse dierentuinen en wat daaraan vooraf ging. Hopelijk draagt het bij tot de waardering van het verschijnsel dierentuin. Die waardering is best welkom als stimulans bij de ontwikkelingen die nog komen gaan.

Menagerieën in Holland in de 17e en 18e eeuw

F.F.J.M. Pieters en M.F. Mörzer Bruyns

Inleiding

De belangstelling voor de natuur is de mens van nature eigen, en in het bijzonder de belangstelling voor de dierenwereld. Sinds mensenheugenis is er ook altijd interesse geweest in 'wilde dieren' uit andere landen. De in vroeger eeuwen rondtrekkende zwervers met o.a. gedresseerde beren, apen en slangen (incidenteel zelfs een neushoorn) en later het beestenspul op kermissen en jaarmarkten hadden daardoor een bestaan[1].
De nieuwsgierigheid naar exotische dieren werd aangewakkerd door berichten van reizigers en zeevaarders. De ontwikkeling van scheepvaart en handel is daardoor de basis geweest voor het ontstaan van verzamelingen van exotische dieren in tuinen en binnenplaatsen. Deze ontwikkelden zich tot menagerieën, waarvan enkele in Holland in de 17e en 18e eeuw grote internationale vermaardheid verwierven.

Oorsprong en betekenis van menagerieën

De benaming 'menagerie' werd voor het eerst gebruikt in 1552, toen keizer Maximiliaan II er een liet aanleggen bij zijn jachtslot Ebersdorf nabij Wenen[2]. De term raakte in het taalgebruik in zwang in de tweede helft van de 17e eeuw in Frankrijk, toen Lodewijk XIV de oude menagerie van Lodewijk XIII opnieuw liet vormgeven en inrichten als park voor exotische diersoorten. Dit initiatief werd nagevolgd, ook buiten Frankrijk. Sindsdien is de term 'menagerie' in het algemeen gebruikt voor alle soorten verzamelingen van (exotische) dieren in gevangenschap, onafhankelijk van de omstandigheid of zij werden gehouden voor het genoegen, ten behoeve van de keuken, voor de jacht, voor de wetenschap, voor de handel, of voor de kunst[3].
In Nederland kwamen al vanaf de 14e eeuw verzamelingen van exotische dieren voor. Witkamp geeft daarvan een uitvoerig overzicht[4]. Hij vermeldt o.a. dat er in de menagerie van de graven van Henegouwen te 's-Gravenhage in het midden van de 14e eeuw verzamelingen waren van papegaaien, honden, valken, paarden, beren, leeuwen en ook wel eens een dromedaris.
De oorsprong van veel van deze 'dierentuinen' is geweest, dat aan vorsten en andere hooggeplaatste personen uit erkentelijkheid voor hun hulp en steun door handelscompagnieën en zeevaarders bezienswaardige exotische dieren werden geschonken. De daardoor ontstane menagerieën werden, zoals dat betaamde, fraai en monumentaal ingericht. Zij kregen daarmee een functie als bezienswaardigheid. De verscheidenheid en zeldzaamheid van hun levende have en de pracht van de aanleg bepaalden voor een groot deel het aanzien van de betreffende menagerie.
De menagerieën en de daarbij behorende kabinetten waren ook van belang voor de studie van de natuurwetenschappen, vooral voor verschillende aspecten van de dierkunde, zoals het onderkennen van soorten en hogere categorieën (diersystematiek en

1 L.C. Rookmaaker, 'Captive rhinoceroses in Europe from 1500 until 1810', *Bijdragen tot de Dierkunde* 43 (1973) 39-63.
2 U. Giese, 'Tiergärten in Renaissance und Barock'; 'Die ersten 100 Jahre des Schönbrunner Tiergartens' in: W. Fiedler ed., *Tiergarten Schönbrunn. Geschichte und Aufgaben* (Wien 1976) 30-48; 48-67.
3 G. Loisel, *Histoire des ménageries de l'antiquité à nos jours* (Parijs 1912) I 6-8.
4 P.H. Witkamp, 'De diergaarden van vroegeren en lateren tijd inzonderheid de diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra, te Amsterdam' in: H. Schlegel, *De dierentuin van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra te Amsterdam zoölogisch geschetst* (Amsterdam 1872) I-XXVIII; id., 'Vroegere diergaarden en beoefenaars der dierkunde, inzonderheid met betrekking tot de verdiensten der Nederlanders op zoölogisch gebied', *Eigen haard* (1888) nr. 22 268-271, nr. 23 293-295, nr. 25 306-308, nr. 26 312-316.

classificatie), het onderzoek van de anatomie, en het bepalen van het verspreidingsgebied (zoögeografie)[5]. De dieren die na een korter of langer verblijf in een menagerie stierven, werden geprepareerd of opgezet, zo mogelijk ontleed en op 'sterk water' gezet of op andere manier behouden. Daarna werden ze in het met de menagerie verbonden kabinet bewaard.
Aansluitend op de functie voor natuurwetenschappelijk onderzoek waren de verzamelingen tevens van belang voor het onderwijs en andere vormen van educatie. In dit opzicht stonden de Hollandse menagerieën ook internationaal in hoog aanzien. Voor sommige was indertijd de handel een belangrijke nevenfunctie, omdat de verschillende 'dierentuinen' uiteraard van nieuwe levende have moesten worden voorzien.
Een geheel ander en zeker niet onbelangrijk aspect is altijd de betekenis van de menagerieën voor de kunst geweest. Veel beeldende kunstenaars in de 17e en 18e eeuw werden hier geïnspireerd door de boeiende vormenrijkdom en kleurenpracht van de exotische diersoorten. Talrijke prachtige kunstwerken zijn daaraan te danken. Zonder die getuigen zou onze kennis van de menagerieën veel geringer zijn dan deze nu is, zoals hierna zal blijken uit de geschiedenis van Blauw Jan te Amsterdam en Het Kleine Loo te Voorburg.

Menagerieën in Holland

Het beste overzicht van menagerieën in Nederland is *Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* van Hendrik Engel[6]. Veel welgestelde burgers hadden in de periode 1600-1800 een rariteitenkabinet, waarin de naturaliën goed vertegenwoordigd waren. Sommigen hadden zelfs een menagerie, o.a. Arnoldus Ameshoff op zijn landgoed Amstellust bij Amsterdam, Jacob Temminck te Amsterdam, en de Amsterdamse burgemeester George Clifford op zijn landgoed De Hartekamp bij Heemstede.
Voor de adel was het houden van een menagerie in vroeger eeuwen al gemeengoed. Voor de onderhavige periode noemen wij o.a. die van Hans Willem baron Bentinck (graaf van Portland) en zijn zoon graaf Willem Bentinck op hun landgoed Sorghvliet bij 's-Gravenhage, en die van Mr. Jacob Adriaan baron du Tour. De menagerie en het kabinet van baron du Tour verhuisden in 1760 van Haagambacht bij Loosduinen naar het landgoed Zandvliet bij Lisse[7].
De hoogste adel had hierbij een leidende positie: alle prinsen van Oranje na Willem de Zwijger bezaten ten minste één menagerie. In 1614 ontving prins Maurits de eerste casuaris die ooit uit Oost-Indië naar Europa was overgebracht ten geschenke. Ook Frederik Hendrik ontving door Nederlandse zeevaarders overgebrachte uitheemse diersoorten, die een bijzondere attractie vormden van zijn paleis Honselaarsdijk in Naaldwijk. Hier zat in 1640 de eerste chimpansee die ooit levend Europa bereikte[8]. De aanvoer van uitheemse dieren was in het begin van de 17e eeuw trouwens al dusdanig

5 F.F.J.M. Pieters, 'Diergaarden in de Nederlanden 1750-1850 en hun betekenis voor de zoölogie' in: *Acta Octavi Conventus Historiae Scientiae Medicinae Matheseos Naturaliumque Excolendae, Bergae ad Zomam… 1977* (Amsterdam 1978) II 51-72; Witkamp, 'Vroegere diergaarden'.

6 H. Engel, 'Alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries', *Bijdragen tot de Dierkunde* 27 (1939) 247-346;
H. Engel, P. Smit e.a., *Hendrik Engel's alphabetical list of Dutch zoological cabinets and menageries* (Amsterdam 1986)[2].

7 De Artis Bibliotheek (Universiteit van Amsterdam) bezit een origineel kasboek van baron du Tour uit de periode 1758-1763. Zie hierover: R.A.J. Grabandt, 'Aantekeningen bij het kasboek van mr. Jacob Adriaan baron Du Tour', *Leids Jaarboekje* (1969) 147-165.

8 Loisel: spreekt van een orang-oetan, doch Visser is ervan overtuigd dat het een chimpansee betrof: Loisel, *Histoire des ménageries* II 31; R.P.W. Visser, 'De ontdekking van de orang-oetang', 1641-1840', *Spiegel historiael* 10 (1975) 258-265.

dat de Oost-Indische Compagnie te Amsterdam stallen liet bouwen om de aangevoerde dieren te huisvesten.
De menagerieën van koning-stadhouder Willem III en koningin Mary Stuart op Het Loo bij Apeldoorn waren wijd en zijd vermaard. Grenzend aan de koninginnetuin, onder één hoek van het paleis, bevond zich een prachtige schelpengrot die tevens als volière dienst deed. Deze had koningin Mary naar eigen wensen laten aanleggen en is onlangs gerestaureerd[9]. Een beschrijving van onder andere de grote volières die dicht bij het jachtslot Oude Loo lagen en de grotvolière van koningin Mary is in 1699 gepubliceerd door Walter Harris[10]. Aan de menagerieën van Het Loo bij Apeldoorn kwam een einde door de Franse inval van 1795. De dieren die nog in leven waren werden in 1796 naar de menagerie van het Muséum National d'Histoire Naturelle te Parijs overgebracht[11].

De menagerie van Blauw Jan

Geschiedenis

De herberg van Blauw Jan op de Kloveniersburgwal te Amsterdam is rond 1675 gesticht[12]. Op de binnenplaats erachter was tot 1784 een menagerie gehuisvest. Deze herberg mocht zich in een enorme populariteit verheugen. Onder een veranda konden de bezoekers plaats nemen om zich met wijn, bier of 'goe nat' te laven, terwijl zij boven hun gelag vier stuivers voor de toegang tot de binnenplaats betaalden. De grote traliekooi in het midden van de binnenplaats vormde Blauw Jans beroemde vogelpark. In de zijkamers waren leeuwen, panters en andere zoogdieren, benevens een naturaliënkabinet ondergebracht. Nu en dan werden aan de menagerie etnologische zeldzaamheden toegevoegd. Zo zag men er in 1747 en 1748 de Finse reus Cajanus, die een lengte had van 8 Amsterdamse voeten en 9 duim (= 2,50 m), in 1751 de Friese boer Wybrant Lolkes, die het slechts tot 29 duim lengte (= 75 cm) had gebracht, en in 1764 een 'wilde' genaamd Sychnecta, van de Indianenstam der Mohawks uit Noord-Amerika[13]. Rond 1700 bezocht een zekere Jan Velten deze menagerie regelmatig en hij legde een tekenboek aan van wat er allemaal in Blauw Jan te zien was. Velten tekende hierin o.a. een eskimo en een Noorse reuzin. Uit de titelpagina leren we dat Blauw Jan de bijnaam was van de eerste exploitant, Jan Barentsz Westerhof[14]. Van de volgende herbergiers slaagde Anthony Bergmeyer, die vanaf 1742 de zaak voortzette, erin een internationale reputatie te vestigen, omdat hij overal in Europa beesten leverde. Hij verkocht o.a. aan

9 M.F. Mörzer Bruyns, 'De vogels van de grotvolière van paleis Het Loo (Apeldoorn)' in: L. Vis ed., *Bouwhistorische documentatie en waardebepaling van het Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn* (ter perse).

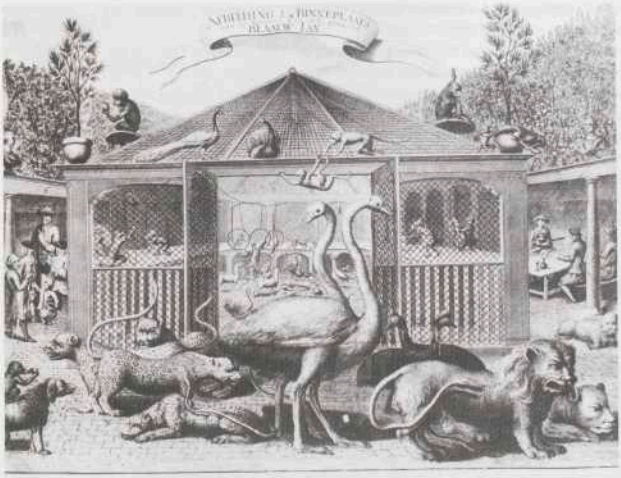
10 W. Harris, *Een beschrijving van 's Konings paleis en tuinen van Het Loo* vertaald uit het Engels door L.R.M. van Everdingen-Meyer ('s-Gravenhage 1985)[2].

11 G.A. Evers, 'De menagerie van prins Willem V op Het Loo', *Gelre. Bijdragen en Mededeelingen* 17 (1914) 201-213.

12 De herberg stond op de plaats van het huidige perceel Kloveniersburgwal 87-89. J. Vriese, 'Blauw Jan', *Ons Amsterdam* 17 (1965) 270-271.

13 De reus en de dwerg staan afgebeeld op de bekende staalgravure uit 1751 (afb. 1). Voor de Mohawk-indiaan zie M. de Roever, 'Een jaar in het buitenland, de reis van een Mohawk-indiaan naar Amsterdam en terug', *Amstelodamum* 72 (1985) 124-128; en G.R. Hamell, 'Mohawks abroad: the 1764 Amsterdam etching of Sychnecta' in: C.F. Feest ed., *Indians and Europe; an interdisciplinary collection of essays* (Aken 1987) 175-193.

14 J. Velten, *Wonderen der natuur: Beschreven door Jan Velten, die hij selfs in sijn tijt tot Amsterdam gesien heeft – soo menschen: dieren: bloedeloose diertjes: gevogelte: vissen: hoorens: schelpen: zeegewassen: boomen: planten: bloemen: neffen haar beeltenisse. Met d'pen: na leven geteeckendt en al d'voornaemste en vreemste vogelen: en: dieren die Jan Westehoft anders/in gemeen genaamdt Jan blauw – ofte Blauw Jan – in sijn toonneel ofte vogelparck, vertoondt heeft, met*

UITLEGGING
DEEZER
PRENTVERBEELDING.

De Herberg van ouds genaamt BLAAUW JAN, staande op de Cingel buyten Burgwal te Amstelstad, is en bekoort, dat geen Vreemdeling de Stad verlaat, zonder de Merkwaardigheden daar toe te begeeven. Het zyn die Merkwaardigheden die in deeze Plaat verbeeld zyn. De 1ste Plaats met zyn eierlyke Volkeren, zyner die Herberg waardheer vermoont met elkes wat, en daar, als in particulaire Kamers is te zien. Als: 1. Een paar Tamarinetten. 2. Een Jonge Leeuw met zyn Leeuwin. 3. Verscheide Tygers. 4. Twee Oost-Indische Vogels, Casuares genaamt. 5. Een Boer genaamt WYBRANT LOLKES, geboosen in Friesland, op het Dorp Oosterz, die den 2 Maart 1751. in 't Jaar ond 10 geweest, en niet hooger is dan 10 Duim waar schaar, 6. geplaatst is de Berigte CAJANUS, die hier langen tyd te zien is geweest; doch naderhand in het Provincieus te Haarlem is overleeden. Hy was 8 Amsterdamsche voeten en 3 duim hoog. Binnen de Vallaye zyn rondom Hokken, waar in verscheide vreemde Vogelen Dieren en te het midden zyn een menigte van Herten, Rein, Pauwen, Barwinen, Agies, Fazands Hoenders, Cafanes, en andere Gedierten, te hoopverzig om hier te verscheiden, hebbende alleen genoeg het voornaamste in deeze Plaat te toonen, kommende een ieder dagelyks de Plaats advie beregtigen.

Afb. 1. Staalgravure van de menagerie van Blauw Jan uit 1751, toegeschreven aan C. F. Fritzsch (595 × 505 mm). Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam (ook aanwezig in Gemeentearchief). Foto Gemeentearchief Amsterdam.

de Franse koninklijke menagerie te Versailles, aan de keizerlijke menagerie te Schönbrunn, en aan het stadhouderlijk kabinet te 's-Gravenhage. Ook koning Adolf Frederik van Zweden behoorde tot Bergmeyers klanten. Hij vroeg advies aan de oppergeneesheer Abraham Bäck, die hiervoor weer bij zijn vriend Linnaeus te rade ging. Linnaeus schreef Bäck in een brief gedateerd 13 juli 1753:
'Wat mijn goede Blaw Jaen betreft, zo wil ik liever in Holland een zuur wijntje bij hem kopen dan dieren. Liever rondkijken voor mijn geld dan vlees kopen uit zijn winkel. Hij heeft heel aardige dieren: Eysere verken, Ziewet kat, Mieräters enz.; maar de haren gaan overeind staan op mijn hoofd en de luizen knagen aan de wortels, als ik de catalogus bekijk: 300, 100, 50 gulden; kostprijs van een span rijpaarden zonder koetsier. Al zijn dieren zijn mooi, maar het geldje is mooier. En ik misgun de HoogEdele Heer dat

waterverft/na haar levenscolueren afgeset, en alles gedaan door Jan Velten (manuscript in Artis Bibliotheek, Amsterdam ca. 1700).
Alle herbergiers en eigenaars van Blauw Jan worden besproken in I.H. van Eeghen, 'Notaris Hendrik de Wilde en de exotische dierenwereld', *Amstelodamum* 49 (1962) 150-159.

grove geld. Maar wees toch maar zo goed de apen te recommanderen, want zonder gekheid, er zijn geen dieren aardiger, wonderlijker en verschillender en vóór alles zo vol guitenstreken'[15].
Naast catalogi (waarvan wij tot op heden geen enkele hebben kunnen opsporen) werden ook regelmatig gravures van wat er allemaal in Blauw Jan te zien was als reclamebiljetten verspreid. Op een ets van Isaac de Moucheron uit ca. 1700 zijn o.a. struisvogels, papegaaien en nog wat kleiner gevogelte afgebeeld. Op de bekende staalgravure uit 1751 van C.F. Fritzsch zijn veel meer soorten te zien (afb. 1).
Beroemde bezoekers waren o.a. Sir James Thornhill, Thomas Pennant, professor Heinrich Sander uit Karlsruhe, Carl Heinrich Titius (inspecteur van het keurvorstelijk Saksische kabinet van naturaliën te Dresden) en keizer Jozef II; verder prins Willem V, Aernout Vosmaer (directeur van de menagerie van prins Willem V) en professor Petrus Camper[16]. Peter Simon Pallas, een bekend zoöloog uit Berlijn, beschreef twee nieuwe diersoorten uit Blauw Jan in zijn *Miscellanea zoologica* ('s-Gravenhage 1766) nl. de kaapse klipdas en het wrattenzwijn.
De herberg van Blauw Jan werd in 1784 verkocht aan Frans Soukes, die er een aardewerkgrossierderij in vestigde. De aanvoer van exotische dieren lag toen al enkele jaren stil vanwege de vierde Engelse oorlog (1780-1784) waarin de totale aanvoer uit Indië werd stopgezet. Omstreeks 1880 werd de voormalige herberg afgebroken.

De levende have

Er zijn in het ruim 100-jarige bestaan van de menagerie vele tientallen, wellicht honderdtallen exotische en ook inheemse diersoorten in Blauw Jan te zien geweest. Heel veel soorten verbleven er slechts kort, omdat de menagerie niet zozeer een verzameling was die vanwege de bezienswaardigheid of voor de wetenschap en de kunst werd in stand gehouden, maar voor de handel. Toch was zij steeds de moeite van een bezoek waard vanwege de bijzonderheden die er altijd wel te zien waren.
In de meeste publikaties die over Blauw Jan zijn verschenen wordt wel ingegaan op de aanwezigheid van enkele bijzondere soorten, maar er wordt geen totaaloverzicht van de aanwezige diersoorten gegeven. Er zijn wel uitvoerige gegevens van de menagerie bekend van de periode 1700-1727. De meest uitvoerige documentatie is aanwezig in het in verscheidene publikaties genoemde tekenboek *Wonderen der Natuur* van Jan Velten, ook bekend als *Het boek van Blauw Jan* (ca. 1700). Er is maar één exemplaar van dit manuscript, eigendom van de Artis Bibliotheek te Amsterdam. Een tweede beschrijving is van Sir James Thornhill. Deze is vastgelegd in *Sir James Thornhill's Sketch Book Travel Journal of 1711* in het gedeelte 'Plan of the Amsterdam Menagerie Blauw Jan'[17].
Tenslotte leren wij de menagerie kennen uit een zeer precieze inventaris van notaris Hendrik de Wilde, opgemaakt op 4 september 1727 na de dood van eigenaar Evert Metz[18].
Het is niet eenvoudig de gegevens van de tekeningen van Jan Velten te rangschikken en te interpreteren. Zij beelden zoogdieren, vogels, reptielen, vissen en andere dieren, ook

15 Linnaeus schreef deze brief eerst in het Zweeds, maar vervlel meteen in het Hollands, omdat hij zich deze taal herinnerde van zijn driejarig verblijf in ons land (1735-1738). K. Hagberg, *Carl Linnaeus de bloemenkoning* (Amsterdam 1964)[2] 129.

16 Deze bezoekers worden vermeld door Loisel, Van Eeghen en Engel e.a.

17 Voor een geannoteerde teksteditie van Thornhills manuscript zie J. Thornhill, *Sir James Thornhill's sketch-book travel journal of 1711. A visit to East Anglia and the Low Countries*, ed. by K. Fremantle (Utrecht 1975) 2 volumes.

18 In het gemeentearchief Amsterdam, Not. Arch. A'dam 6528, akte 410. Er was toen aan levende have behalve drie apen en een 'pennevarken' uitsluitend een dertigtal vogels; zie Van Eeghen, 'Notaris Hendrik de Wilde'.

abnormale mensen af, meestal zonder tekst; soms zeer fraai en zeer natuurgetrouw, soms erg schetsmatig. Het staat ook wel vast dat niet alle tekeningen vervaardigd werden van dieren en mensen in Blauw Jan. Velten bezocht namelijk ook de hier buiten beschouwing gelaten concurrerende herberg-menagerie De Witte Oliphant op de Botermarkt (nu Rembrandtplein), de stal van de Oost-Indische Compagnie en kermissen. Maar van het merendeel der tekeningen wordt aangenomen dat zij uit Blauw Jan stammen[19]. In het boek zijn een groot aantal zoogdieren en vogels afgebeeld, waaronder veel exotische soorten waarvan bekend is, of mag worden aangenomen, dat zij in de menagerie voorkwamen of na hun dood als geprepareerd exemplaar in de verzameling van het kabinet 'voortleefden'.

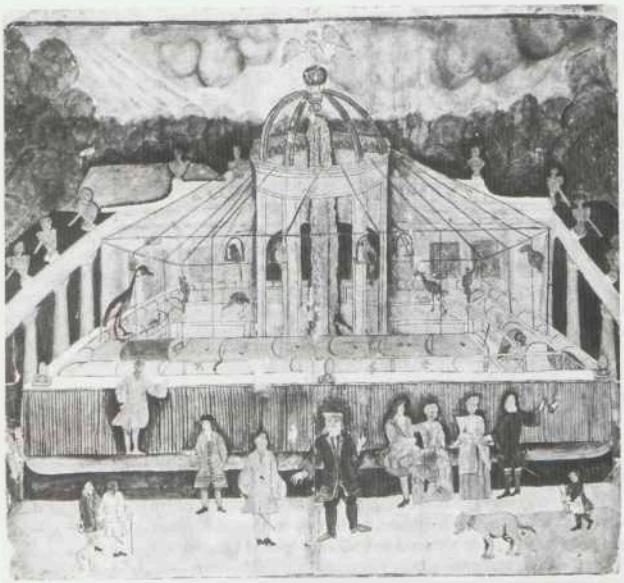
Zoogdieren

De soorten die het meest de aandacht trokken en daardoor ook bijna steeds door bezoekers vermeld werden, waren de leeuwen en de panters en incidenteel een tijger. Er worden veel meer roofdieren vermeld en afgebeeld, zoals bruine beren, een neusbeer of coati, een perzische kat, een mangoeste, civetkatten, een palmroller *(Paguma larvata)* en de inheemse steenmarter. Op één van de afbeeldingen van Blauw Jan is ook een zeehond afgebeeld. Die was in ieder geval in 1751 aanwezig.
Apen zijn er waarschijnlijk doorlopend geweest, omdat deze geregeld werden aangevoerd. Dat betreft vooral de kleine apen, zoals meerkatsoorten uit Azië en Afrika, o.a. dianameerkatten *(Cercopithecus diana roloway)* uit Guinée, daarnaast ook bavianen, een brulaap, een penseelaapje en een slingeraap, de z.g. bosduivel uit Suriname. Het is vaak niet mogelijk na te gaan om welke soorten het precies ging. Daarvoor zijn de beschrijvingen te vaag en de afbeeldingen te schetsmatig. De in de literatuur vermelde 'katten van Madagascar' in Blauw Jan zijn waarschijnlijk halfapen (maki's) geweest.
Er waren in de loop der jaren verscheidene hoefdieren te zien en afgebeeld. Als de meest opvallende onevenhoevigen moeten worden genoemd een Zuidamerikaanse tapir, een nijlpaard, een steppenzebra en een kaapse klipdas. Van de evenhoevigen werden genoemd of afgebeeld: herten en hinden, o.a. een muskushert, Indische antilopen, zeboe's, een babiroessa-zwijn, een wrattenzwijn, enkele opvallende schapen (b.v. een vierhoornig) en uitzonderlijke geitebokken.
Als knaagdieren kunnen worden vermeld meer gewone soorten zoals het stekelvarken ('pennevarken') en een Noordamerikaanse bever, maar ook een vliegende eekhoorn, een reuzeneekhoorn, een chipmunk en een hutia-'rat' uit Puerto Rico. Verder waren er nog een kangoeroe, een aardvarken, een reuzengordeldier, een schubdier *(Manis tetradactyla)*, een luiaard en miereneters.
Hoewel deze lijst slechts ca. 40 zoogdiersoorten omvat, is het toch memorabel dat er in de 17e en begin 18e eeuw al zoveel en zulke bijzondere en kwetsbare soorten in Amsterdam werden aangevoerd, als bezienswaardig getoond en verhandeld. Reptielen worden vrijwel niet genoemd en afgebeeld, behalve een kaaiman uit West-Indië, een doornstaartagame, een groene leguaan en een landschildpad.

Vogels

Er waren veel vogelsoorten in de menagerie. Een aantal opvallende daarvan worden vermeld in de beschrijvingen van bezoekers, de meeste zijn bekend door de afbeeldingen van Jan Velten (afb. 2). Struisvogel en helmcasuaris kwamen in de verzameling voor, evenals pelikanen. Van de reigers zijn vermeld en afgebeeld de blauwe reiger en een gekuifde reiger, wellicht uit tropisch Azië. Verder waren er in 1765 inheemse

19 D.C. Meijer Jr., 'Blauw-Jan', *Amsterdamsch jaarboekje voor geschiedenis en letteren* (1889) 41-48.

Afb. 2. Gouache van Jan Velten van de menagerie van Blauw Jan, ca. 1700 (= p. 10-11 van *Het boek van Blauw Jan;* 545 × 600 mm). Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam.
Foto G. A. de Zeeuw en I. Heystek, Universiteitsbibliotheek.

lepelaars (ook een rose soort uit Suriname) en flamingo's. De enige vermelde watervogel van deze menagerie is de Chinese gans.
Van de gieren en roofvogels zijn afgebeeld de ook van andere menagerieën bekende koningsgier uit Amerika en de in Europa voorkomende vale gier. Tevens was de Amerikaanse zeearend in de menagerie te zien en deze werd ook afgebeeld, evenals een slechtvalk.
Er werden zeven soorten in het wild levende hoenders afgebeeld: patrijs, steenpatrijs en wellicht rode patrijs, verder bosfazant, zilverfazant, goudfazant, pauwen en het gewone parelhoen. Er waren ook enkele hokko's (Cracidae) uit Zuid-Amerika, nl. de helmhokko *(Pauxi pauxi)* en een *Crax*-soort. De Europese kraanvogel en de kroonkraan waren eveneens aanwezig en zijn ook afgebeeld, evenals een op een waterhoen gelijkende rallensoort, de waterhaan *(Gallicrex cinerea)* uit Zuid-Oost Azië, en een niet nader te determineren bruine ral.
De steltlopers zijn vertegenwoordigd door een tropische lelieloper *(Jacana)* en een pleviersoort, de alken door een papegaaiduiker. In 1727 waren er zes tortelduiven. De familie van de papegaaien is relatief goed vertegenwoordigd. Er zijn in ieder geval halsbandparkieten afgebeeld, een kleine groene Amazonepapegaai met rode snavel (vermoedelijk *Amazone amazonica)* uit Zuid-Amerika, verder een kleine groen-met-rode papegaai (misschien *Agapornis roseicollis).* Voorts zijn er witte kaketoes uit Australië, de kleine geelkuifkaketoe uit de Molukken en de rode zwartkoplori van Ceram en Ambon. Drie soorten ara's worden vermeld, de roodblauwe of rode ara, de groenrode

groenvleugel ara en de blauwe ara, alle uit Midden- en Zuid-Amerika. Vermeldenswaard zijn de afbeeldingen van een Maleise neushoornvogel *(Buceros rhinoceros)* en van verschillende niet per soort herkenbare toekans. Van de uilen is alleen de ransuil afgebeeld.
Verder komen in het *Boek van Blauw Jan* een vrij groot aantal zangvogels voor, de meeste behorend tot de 'echte zangvogels'. Van de kraaien en gaaien was er de Kaapse roek en verder de Europese pestvogel. Er is ook een koningsparadijsvogel uit Nieuw-Guinea getekend. Uit de familie van de spreeuwen zijn er goede tekeningen van de bekende beo die van India tot Indonesië voorkomt en ook nu nog veel in kooien wordt gehouden. Er zijn ook vinkensoorten afgebeeld, zowel van de 'nieuwe wereld', zoals de Noordamerikaanse kardinaal, als van de 'oude wereld', waartoe ook de familie van de tropische prachtvinken behoort. Daarbij zijn verscheidene nog steeds zeer gewaardeerde kooivogels uit Zuid-Oost Azië, zoals de tijgervink *(Amandava amandava)*, het witkopnonvinkje *(Lonchura maja)* en nog een andere *Lonchura* soort. Tenslotte bevat het *Boek van Blauw Jan* fraaie tekeningen van de uit Oost-Indië afkomstige rijstvogel *(Padda oryzivora)*, een bekende kooivogel, die door de eeuwen heen veel werd meegebracht.

De menagerie van Willem V op Het Kleine Loo.

Geschiedenis

In 1748 kocht Willem IV een landgoed met de landhuizen Kleine Loo en Groote Loo in Voorburg, op een kilometer ten oosten van Den Haag, nabij het paleis Huis ten Bosch. Het jaar daarop werd reeds gestart met de aanleg van een nieuwe menagerie, waarvan de fazanterie het eerst gebouwd werd. Na de dood van Willem IV in 1751 breidde zijn weduwe Anna de menagerie voortdurend uit. Deze prinses en haar zoon prins Willem V waren zeer geïnteresseerd in natuurlijke historie. In 1756 kon prinses Anna haar collectie aanzienlijk uitbreiden door de aankoop van het kabinet van de verwoede verzamelaar Aernout Vosmaer (1720-1799), die o.a. een aanzienlijk deel van de fameuze collectie van Albertus Seba bezat. In hetzelfde jaar benoemde ze Vosmaer tot directeur van het natuurkabinet van de stadhouder. In 1771 volgde zijn benoeming tot directeur van de diergaarde op Het Kleine Loo in Voorburg[20].
In 1786 verhuisde Willem V vanwege de onlusten als gevolg van de patriottenbeweging naar Het Loo bij Apeldoorn. In hetzelfde jaar verkocht hij het landgoed met de lusthuizen Kleine Loo en Groote Loo en hiermee verdween een groot gedeelte van de kunstig aangelegde lusthof onder de handen van de sloper[21]. De levende have van Het Kleine Loo werd naar Het Loo bij Apeldoorn overgebracht. Tussen 1748 en 1786 waren er dus zowel op Het Loo bij Apeldoorn als op Het Kleine Loo bij Voorburg menagerieën, waarvan die bij Voorburg van veel groter wetenschappelijke betekenis is geweest, aangezien alle exotische dieren in die tijd in Voorburg vertoefden. Zo schreef de Leidse hoogleraar Allamand in 1771:
'..... la ménagerie du Prince d'Orange, qui est peut-être la plus intéressante de l'Europe pour un naturaliste, vu le grand nombre d'animaux rares qu'on y envoye toutes les

20 G. Gorris e.a., *Dorp aan de Vliet. Geschiedenis van Voorburg* (Scheveningen 1961)[2] 162-169; T.H. Lunsingh Scheurleer, 'De stadhouderlijke verzamelingen' in: H.E. van Gelder e.a., *150 jaar Koninklijk Kabinet van Schilderijen, Koninklijke Bibliotheek, Koninklijk Penningkabinet* ('s-Gravenhage 1967) 9-50; en F.F.J.M. Pieters, 'Notes on the menagerie and zoological cabinet of Stadhouder William V of Holland, directed by Aernout Vosmaer', *Journal of the Society for the bibliography of natural history* 9 (1980) 539-563.

21 A.W. de Vink, 'Voorburgsche buitenplaatsen', *Die Haghe, Bijdragen en mededelingen* (1903) 358-359.

années, tant des Indes orientales, que d'Afrique & d'Amérique'[22].
De meest geciteerde bron omtrent de menagerie op het Kleine Loo is Vosmaers boek *Natuurkundige beschryving eener uitmuntende verzameling van zeldsaame gedierten, bestaande in Oost- en Westindische viervoetige dieren, vogelen en slangen, weleer leevend voorhanden geweest zynde, buiten den Haag, op het Kleine Loo van Z.D.H. den Prins van Oranje-Nassau* dat tussen 1766 en 1804 in 34 afleveringen te Amsterdam verscheen en waarvan ook een Franstalige editie het licht zag. Het boek is ook wel bekend onder de gegraveerde titel *Regnum animale*. Vosmaer beperkte zich hierin bewust tot de beschrijving van tot dan toe onbekende of nagenoeg onbekende diersoorten. De Leidse hoogleraar Allamand, die een nieuwe, te Amsterdam uitgegeven Franstalige editie van de befaamde dierenencyclopedie van Buffon bewerkte, citeerde Vosmaer vaak in de supplementen die hij toevoegde en beschreef ook nog andere nieuwe dieren uit de menagerie van de stadhouder. Ook Buffon zelf nam vaak Vosmaers en Allamands beschrijvingen weer over in zijn supplementen. De beroemde uit Berlijn afkomstige zoöloog Peter Simon Pallas beschreef ook verscheidene soorten uit de menagerie van de stadhouder (èn uit die van Blauw Jan) in zijn *Miscellanea zoologica* ('s-Gravenhage 1766) en *Spicilegia Zoologica* (Berlijn 1767-1780).

De tweede belangrijke bron vormen de meer dan honderd tekeningen, aquarellen en olieverfschilderijen van Aart Schouman 'overkunstig schilder in oly- en waterverw', die van 1753 tot zijn dood in 1792 in Den Haag woonachtig was[23]. Het ligt voor de hand dat Schouman de meerderheid van de uitheemse soorten die hij afbeeldde heeft gezien en getekend in de menagerie te Voorburg of in het bijbehorende kabinet, dat hij veelvuldig bezocht. De inheemse vogelsoorten kan hij ook elders gezien hebben. Er zijn veel soorten bij, die in de 18e eeuw o.a. op de vinkenbanen geregeld werden gevangen en verhandeld. Deze soorten werden ook in volières en menagerieën gehouden, ongetwijfeld ook in die te Voorburg.
Vaak waren Schoumans tekeningen bedoeld als voorstudies voor wandschilderingen, waarvan die in paleis Huis ten Bosch vooral vermelding verdienen. De op deze schilderijen afgebeelde zoogdieren en vogels zijn stellig aanwezig geweest in de menagerie of in het kabinet van prins Willem V. De meeste afgebeelde soorten worden ook vermeld in Vosmaers boek en in beschrijvingen van bezoekers. Toch zijn er op deze wandschilderingen enkele soorten zoogdieren en een tiental vogels afgebeeld die uit andere bronnen niet bekend zijn. Het gaat daarbij zowel om inheemse als om enkele uitzonderlijke uitheemse soorten. Hiervoor is nader specialistisch onderzoek nodig, dat zeker de moeite waard is.
Schouman vervaardigde overigens ook 22 van de 36 sepia-tekeningen die tot voorbeeld moesten dienen voor de gravures van Vosmaers boek over de menagerie in Voorburg. De meeste van deze oorspronkelijke tekeningen voor het boek, namelijk 24, bevinden zich in de collectie van de Artis Bibliotheek. Deze tekeningen zijn voor de systematische dierkunde buitengewoon interessant, omdat hieronder verscheidene afbeeldingen van type-exemplaren van nieuw beschreven diersoorten, zogenaamde 'iconotypen' te vinden zijn[24]. Een nieuwe soort wordt namelijk beschreven aan de hand van een type-exemplaar, het z.g. holotype. Een afbeelding van een holotype noemt men een iconotype. Veel holotypes uit de 18e eeuw zijn thans verloren gegaan, bijvoorbeeld het

22 J.N.S. Allamand, 'Additions de l'éditeur de Hollande' in: Buffon & Daubenton, *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du cabinet du roi* 15 (Amsterdam 1771) 45-77. Citaat uit het artikel over de tapir, p. 67.

23 Voor biografische en kunsthistorische gegevens over Aart Schouman (1710-1792) zie L.J. Bol, 'Aart Schouman: 'overkunstig schilder in oly- en waterverw', *Tableau. Fine Arts Magazine* 8 (1986) nr. 4 68-74, nr. 5 38-45, nr. 6 40-45.

24 Voor de zoogdierillustraties voor Vosmaers boek in de collectie van de Artis Bibliotheek zie

Afb. 3. Aquarel van Aart Schouman met exotische vogels en Indische antilopen in de diergaarde van prins Willem V op Het Kleine Loo (290 × 363 mm). Fondation Custodia, Collection Frits Lugt (Parijs). Duidelijk herkenbaar zijn, van rechts naar links: toekan, koningsgier, blauwgele ara, kroonduif, secretarisvogel, gladnekibis, paartje Indische antilopen, witte kaketoe en flamingo. Foto Fondation Custodia.

opgezette wrattenzwijn uit het kabinet van de stadhouder. Gelukkig zijn hiervan vaak de iconotypen bewaard gebleven, zoals de aquarellen van Aart Schouman en andere illustrators van Vosmaers boek. In de Artis Bibliotheek zijn overigens ook verscheidene tekeningen van Schouman aanwezig die niet in Vosmaers boek gebruikt zijn (zie b.v. afb. 4). De grootste ons bekende collectie van aquarellen van Schouman bevindt zich in de Fondation Custodia te Parijs[25]. Een hiervan is gereproduceerd in afb. 3.
Tenslotte vormen de verslagen van reizigers die de menagerie bezochten belangrijke bronnen van onderzoek. In Engel worden ze allemaal opgesomd, voor zover ze gepubliceerd zijn. Als eerste noemen wij de Engelse zoöloog Thomas Pennant, die in 1765 een 'tour on the continent' maakte. Uit zijn dagboek citeren wij zijn bezoek aan de menagerie en Schouman:
'[July] 30th. Accompanied Doctor Pallas, a very ingenious young man from Berlin, to Mr Schouman's, an excellent painter of beasts and birds in oil and water colors. Took a list of several which I want, – Great Owl. Sort of Nightingale. Young Cuckoo. Ruffe and Reeve. Kol eend a Duck, male and female. Teal. Hook bill Duck. Een Zee Coot. My new Guillemot. Wild Goose. Brent Goose Bernacle. Three small Divers. Ermine.

P. Tuijn en P.J. van der Feen, 'On some eighteenth century animal portraits of interest for systematic zoology', *Bijdragen tot de Dierkunde* 39 (1969) 69-79; en voor de vogelillustraties F.F.J.M. Pieters, 'Notes on the menagerie'.

25 Het betreft meer dan 100 aquarellen, die in 1923 door Frits Lugt werden verworven. Deze zijn in 1982 geëxposeerd in het Institut Néerlandais te Parijs en door ons bestudeerd. Zie M.D. Haga, *La volière imaginaire. Aquarelles d'oiseaux par Aert Schouman (1710-1792)* cat. tent. Fondation Custodia, Collection Frits Lugt, Institut Néerlandais (Parijs 1982).

Tragulus. Little Goat. Grey Squirrel. Two black Monkeys. Paca. Mungos Civet Cat. Little Antelope at the Menagery. Boar at d[itt]o.
Doctor Pallas dined with me; after dinner he took me in a chaise to Little Lo, a small house belonging to the Prince of Orange. Near it is the Menagery; saw in it the Psophia Linnaei, the Touraca. Antelopes from Bengal, the females of which have no horns; they breed in the Menagery. A very small Antelope with strait horns. The Axis or spotted Deer with Trifurcated horns, a sort of Stag from Bengal; a larger made Doe of the fallow Deer from Greenland. A very odd Hog with a very callous broad snout, and vast warts under its eyes, and callosities on its cheeks'[26].
Ook is de opsomming van dieren in het dagboek van Carl Heinrich Titius uit 1777 interessant, omdat hij relatief veel soorten noemt[27]. Uit alle opsommingen blijkt dat er geen verscheurende dieren, die bij mogelijke ontsnapping gevaar voor de omgeving konden opleveren, werden gehouden; op één uitzondering na: een vervaarlijk uitziend wrattenzwijn dat aanvankelijk heel tam was (zie het desbetreffende hoofdstuk bij Vosmaer). Van dit dier werd een fraaie aquarel geschilderd door Schouman, die nagegraveerd werd voor Vosmaers boek. Het was de eerste van zijn soort die levend Europa bereikte. Pallas wijdde in hetzelfde jaar als Vosmaer (1766) een wetenschappelijke beschouwing aan deze nieuwe diersoort, die hij *Aper aethiopicus* ('Ethiopisch wild zwijn') noemde, met (alweer) een begeleidende gravure naar het aquarel van Schouman. Schoumans aquarel is dus een iconotype. Nadat dit wrattenzwijn zijn oppasser levensgevaarlijk verwond had, werd het afgevoerd naar de menagerie van Blauw Jan. Deze menagerie hield namelijk wèl verscheurende dieren.

De levende have

In het begin werden voornamelijk goud- en zilverfazanten gehouden en ook gefokt. Door uitwisseling en ruil verkreeg men op den duur ook andere soorten in de menagerie. Er werden bijvoorbeeld fazanten geruild — althans daarover werd onderhandeld — voor o.a. een purperreiger of Bengaalse antilopen of damherten[28]. In 1771 werd de menagerie, met de benoeming van Aernout Vosmaer tot directeur, een echte diergaarde met bijbehorend kabinet. Sinds die tijd tot de opheffing in 1786 herbergde de diergaarde vele exotische dieren, namelijk ongeveer 50 soorten zoogdieren en zeker meer dan 30 vogelsoorten. Ook waren er enkele rassen van gedomesticeerde schapen, geiten, hoenders en duiven.
De exotische dieren waren voornamelijk afkomstig uit Zuid-Oost Azië, Zuid-Afrika en Amerika, vooral tropisch Zuid-Amerika. Dit waren de gebieden waarmee Holland in die tijd nauwe handelsbetrekkingen had. Wij volstaan hier met een overzicht van de belangrijkste en karakteristieke soorten. Dit is van belang, omdat — net als bij de menagerie van Blauw Jan — ondanks de vele publikaties over de menagerieën er niet één is die een min of meer volledig overzicht geeft van alle aanwezige diersoorten.

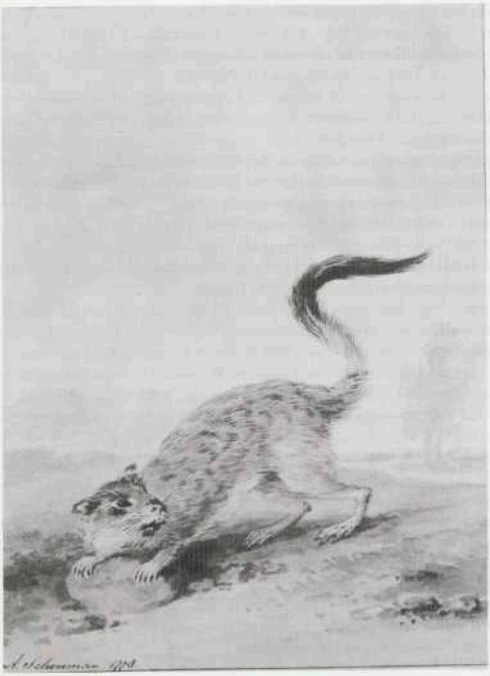
Zoogdieren

Het valt op dat er grote verschillen zijn tussen de zoogdierverzamelingen van Blauw Jan in de stad Amsterdam en die van de meer in het landelijke gebied buiten 's-Gravenhage gelegen menagerie te Voorburg. Dit houdt wellicht verband met de beschikbare ruimte

26 T. Pennant, *Tour on the continent 1765* edited with notes by G.R. de Beer (Londen 1948) 162.
27 De opsomming van Titius is integraal geciteerd in Evers, 'Menagerie van prins Willem V'.
28 G. Gorris e.a., *Dorp aan de Vliet;* hierin werden gegevens uit het archief van de Nassause Domeinraad verwerkt.

en de inrichting ervan en stellig ook met de belangen en interesses van de eigenaren en beheerders. De zwaartepunten lagen in Voorburg anders dan in Amsterdam. Er worden van Voorburg geen spectaculaire grote roofdieren vermeld. Er zijn wel kleinere roofdieren, zoals de Bengaalse tijgerkat *(Felis bengalensis)* en een tijgergenetkat *(Genetta tigrina)*. Er waren in de menagerie ook mangoesten en civetkatten, o.a. een ichneumon als 'krokodillendoder' uit Oost-Indië en het stokstaartje uit Zuid-Afrika. Wellicht was er ook een civetkat van Madagascar. Aparte vermelding verdient de kinkajou, een wasbeerachtig roofdiertje *(Potos flavus)* uit Noord-Amerika.
De apen waren vertegenwoordigd door soorten uit Oost-Azië, India, Ceylon, Afrika en Zuid-Amerika. De orang oetan – de eerste die levend Europa bereikte – kwam uit Borneo, er waren kroonapen van Java, een leeuwaap van Ceylon, zogenaamde groene apen met lange staarten van Kaap de Goede Hoop en een kapucijnaap *(Cebus)* van Suriname. Als zeer bijzondere soort komt daarbij de grote plompe lori uit Bengalen, *Nycticebus coucang bengalensis*. Deze werd door de beschrijving van Vosmaer voor het eerst in de wetenschap bekend. Op een schilderij van Schouman in Huis ten Bosch is nog een ander halfaapje te zien, namelijk de bonte maki of vari *(Lemur variegatus)* uit Madagascar.
De hoefdieren van de menagerie vormden eveneens een bijzondere collectie, afkomstig van verschillende werelddelen. Het meest vermaard waren die uit Kaap de Goede Hoop, met o.a. de witstaartgnoe *(Connochaetes gnou)* die indertijd nieuw voor de wetenschap was. Verder waren er de Kaapse elandantilope *(Taurotragus oryx)*, de grote koedoe *(Tragelaphus strepticeros)*, de springbok *(Antidorcas marsupialis)* en een duikerbok *(Sylvicapra grimmia coronata)*. Van de Kaap was ook het wrattenzwijn afkomstig dat toen voor het eerst werd beschreven. Uit Bengalen kwamen de sierlijke Indische antilopen *(Antilope cervicapra)*, die in de menagerie goed gedijden en tot een kleine populatie uitgroeiden.
Er waren ook verscheidene soorten herten in de menagerie, o.a. de gevlekte axisherten *(Axis axis)* uit India, damherten uit Zuid-Europa, kleine herten uit het noorden van Noord-Amerika (soms aangeduid als damherten van Groenland) en kleine herten uit Suriname. Ook een Zuidamerikaanse tapir maakte deel uit van de menagerie. De paardachtigen waren vertegenwoordigd door Kaapse zebra's, toen woudezels genoemd, en de nu reeds lang uitgestorven quagga's. Tenslotte was de menagerie beroemd vanwege de twee Ceylonese olifanten Hans en Parkie. Deze verhuisden in 1786 mee naar de menagerie van Het Loo te Apeldoorn en werden in 1798 als oorlogstrofeeën Parijs binnengebracht.
Er waren in Voorburg nog meer interessante dieren te bewonderen. Speciale vermelding verdienen de 'Oostindische springhazen', alias kleine kangoeroes en de met hen verwante koeskoes *(Phalanger)*, toen 'Oost Indische Boschrot' genoemd, afkomstig uit Oost-Indië. Uit Zuid-Afrika waren ook een drietal exotische 'mollen' afkomstig, o.a. de fraaie Kaapse goudmol *(Chrysochloris asiatica)*, die in het kabinet bewaard werd. De knaagdieren waren vertegenwoordigd door een gewoon stekelvarken en de Kaapse springhaas *(Pedetes capensis)* waarvan Schouman in 1778 een fraaie aquarel maakte (afb. 4). Deze soort werd in hetzelfde jaar voor het eerst beschreven door J.R. Forster, die er zes levend in de menagerie van de Oost-Indische Compagnie aan de Kaap de Goede Hoop gezien had[29].

29 J.R. Forster, 'Beschreibung des Thieres Yerbua capensis, mit Anmerkungen über das Genus: Yerbua', *Der Königl. Schwedischen Akademie der Wissenschaften Abhandlungen, aus der Naturlehre, Haushaltungskunst und Mechanik, auf das Jahr 1778* 40 (1783) 103-112. Voor de menagerie van de Kaap zie Loisel, *Histoire des ménageries* II 54-55.

Afb. 4. Aquarel van Aart Schouman van een Kaapse springhaas uit 1778 (199 × 148 mm). In verso staat met inkt geschreven: 'De springhaas levensgroot als een ordinaar haas of konijn in de diergaarde van Z.H.' Artis Bibliotheek, Universiteit van Amsterdam. Foto L.A. van der Laan, Zoölogisch Museum Amsterdam. Gezien de vreemde houding is hoogstwaarschijnlijk een opgezet exemplaar afgebeeld. De signatuur van Schouman is volgens Schouman-expert L. J. Bol authentiek.

Vogels

De menagerie is ook zeer bekend geweest vanwege zijn zeldzame exotische vogels. De gegevens betreffende de soorten en aantallen zijn echter onvolledig. Vosmaer heeft zelf een aantal beschreven en omtrent deze zijn wij goed ingelicht. Er waren echter veel meer vogelsoorten aanwezig. De schilder Schouman heeft er vele soorten geschilderd, ook welke niet speciaal voor de wetenschap werden beschreven. Deze natuurgetrouwe, nauwkeurige afbeeldingen van Schouman zijn van groot belang voor de wetenschap en voor onze kennis van de soortenrijkdom en verscheidenheid in de menagerie. Er zijn vele en belangrijke bezoekers geweest in de menagerie, die daarna in hun publikaties hun indrukken weergaven. Daaruit blijkt steeds hoe belangrijk de diergaarde te Voorburg ook voor de vogels was.

De menagerie was in het begin van zijn bestaan gericht op het houden en fokken van fazanten, vooral de goud- en de zilverfazant; de gewone bosfazant zal er ook wel aanwezig zijn geweest. Als enige andere exotische hoendersoorten worden Kaapse patrijzen genoemd. Dat kunnen frankolijnen *(Francolinus)* zijn geweest. Zoals dat in andere menagerieën het geval was werden in Voorburg ook verschillende hoenderrassen, o.a. krielkippen en pauwen, gehouden. Er waren weinig watervogels; in ieder geval waren er flamingo's, pelikanen en enkele eenden.
Een bijzondere soort was wat toen genoemd werd de Kaapse boskalkoen of naakthalzige nimmerzat, nu bekend als de gladnekibis *(Geronticus calvus)* uit Zuid-Afrika. Deze werd afzonderlijk door Vosmaer beschreven. Aansluitend kunnen de forse hokko's uit Suriname worden genoemd en de Zuidamerikaanse trompetvogel *(Psophia crepitans)*, die ook in andere menagerieën werden aangetroffen en vaak op schilderijen afgebeeld. Er waren ook kraanvogels in de collectie, zoals de Numidische jufferkraan, afkomstig uit Turkije, en de zelden in menagerieën voorkomende grote Kaapse lelkraanvogel *(Bugeranus carunculatus)*.
Er leefden bijzondere duiven in de menagerie, o.a. de prachtige kroonduif (hier afkomstig van Banda) en een niet nader te determineren toekan. Ook waren er diverse papegaaien, waarvan de grote edelpapegaai *(Electus roratus)* met een naar Vosmaer genoemde ondersoort *(Eclectus roratus vosmaeri)* bijzonder vermeldenswaard is. Op een aquarel van Schouman (afb. 3) staan o.a. een witte kaketoe en een blauwgele ara afgebeeld. Ook was er in 1765 een toerako.
In Voorburg waren vier soorten ijsvogels: twee Amerikaanse, namelijk de grote glansvogel *(Jacamerops aurea)* en de groene jacamar *(Galbula galbula)*; één Oostindische, de rode drieteenijsvogel *(Ceyx erithacus erithacus)*; en de gewone Europese ijsvogel. Het is wel mogelijk dat de drie eerstgenoemde uitheemse ijsvogeltjes alleen in het kabinet 'geleefd' hebben. De 'Amerikaanse lyster, quereiva genaamd', uit Brazilië (thans cotinga van Cayenne genaamd) was opgezet aangekocht, zo laat Vosmaer ons tussen de regels door weten. Of de bekende oranje rotshaan uit Suriname *(Rupicola rupicola)* in de menagerie geleefd heeft, is niet zeker; hij bevond zich in elk geval in het museum van de stadhouder. Tenslotte was er in de collectie ook een 'Indische bonte raaf' (waarschijnlijk een schildraaf) en een secretarisvogel uit Zuid-Afrika, die indertijd nieuw voor de wetenschap was.

De menagerieën van de 20e eeuw

De menagerie van Schönbrunn bij Wenen, die uit 1752 dateert, is de oudste die thans nog bestaat. Zij werd door keizer Frans I gesticht op instigatie van zijn lijfarts, Gerard van Swieten. De Hollandse hortoloog Adrianus Augustinus Stekhoven, die een kwekerij aan het Schelpenpad aan de zuidzijde van Leiden had (thans Schelpenkade), werd als opzichter bij de tuinaanleg aangetrokken. Het architectonische ontwerp was deels geïnspireerd door de diergaarde van Versailles, deels door die van Belvédère, die eveneens bij Wenen gelegen was[30]. Later kreeg Stekhoven ook de leiding over de menagerie. Hij overleed in 1782 op 77-jarige leeftijd te Hietzing bij Wenen. Hieruit blijkt de faam die van Holland uitging op het gebied van menagerieën.
In de loop van de 19e en 20e eeuw zijn uit de vroegere menagerieën instituten geëvolueerd, die hun tradities voortzetten. Er werden diergaarden en zoölogische en

30 Giese 'Die ersten 100 Jahre des Schönbrunner Tiergartens' 49 en 64. Biografische gegevens omtrent Stekhoven (in de Oostenrijkse literatuur meestal Adrian van Steckhoven genoemd) ontleenden wij aan een brief van zijn nazaat dr. J.H. Schuurmans Stekhoven aan prof. dr. H. Engel, gedateerd 29 Juni 1938. Deze brief bevindt zich in het biografisch archief van de Artis Bibliotheek onder Stekhoven (Adrianus Augustinus).

botanische tuinen ingericht en ontwikkeld, die nu net zo vermaard zijn als de menagerieën van toen. De kabinetten ontwikkelden zich tot de huidige musea en de daarbij behorende bibliotheken, nog steeds onmisbare schatkamers voor wetenschap en onderwijs.
Deze instellingen hebben grotendeels dezelfde functies als de menagerieën van vroeger, maar in verschillende opzichten zijn de accenten verlegd. De studie van de 'soorten', de taxonomie, en hun geografische verspreiding is nog steeds van groot belang, maar daarnaast hebben de dierentuinen belangrijke functies gekregen op het gebied van het onderzoek van het gedrag (de ethologie) en ook van de relaties van het dier en zijn omgeving (de ecologie).

Dankwoord en verantwoording

Wij zijn veel dank verschuldigd aan mevr. L.R.M. van Everdingen-Meyer, prof. dr. P. Smit en wijlen prof. dr. H. Engel vanwege stimulerende discussies en aan dr. P.J.H. van Bree en drs. C.S. Roselaar voor hulp bij het determineren van resp. zoogdier- en vogelsoorten. Onze eigen determinaties hebben wij te danken aan de 20e eeuwse dierenencyclopedie van Grzimek, die via Brehm (in de 19e eeuw) de opvolger is van de befaamde dierenencyclopedie van Buffon uit de 18e eeuw.

De oprichting van Artis[1]

J.G. Nieuwendijk

Inleiding

Begin april 1838 liet een drietal van wat toen heette achtenswaardige burgers der stad Amsterdam, boekhandelaar G.F. Westerman, commissionair J.W.H. Werlemann en klokkenmaker J.J. Wijsmuller, een prospectus uitgaan die luidde: 'Natura Artis Magistra. Onder dezen titel wordt thans opgericht eene sociëteit, welke ten doel heeft het bevorderen van de kennis der natuurlijke historie op eene aangename en aanschouwelijke wijze, zoo door het bijeenbrengen eener verzameling van levende dieren, als door het plaatsen van een kabinet van opgezette voorwerpen uit het dierenrijk'. 150 Jaar Artis derhalve.

Wie zich in de historie van de Amsterdamse dierentuin verdiept, wil toch ook graag een beetje een indruk hebben van hoe het er in die tijd in Nederland uitzag, hoe men leefde en werkte.

Ons land telde op dat moment nog geen drie miljoen inwoners – Amsterdam als grootste stad had er circa 210.000. De trekschuit deed nog volop dienst, ofschoon er ook al concessies waren verleend voor reguliere stoombootdiensten. Tussen Amsterdam en Haarlem had de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij juist het baanvak voltooid en werden er met de stoomwagens 'proefridden' gemaakt: het begin van het openbaar vervoer. In de stad liep men van huis naar werk of, als men het kon betalen, nam men een 'brommer', een vreemdsoortige koets met een paard ervoor – de vehikels moesten veelvuldig met de smeerlap worden bewerkt. De brommers waren genoemd naar stalhouder Brom.

In 1840 werd in Amsterdam een voorzichtig begin gemaakt met de vervanging van olielampen door gasverlichting langs straat en gracht. Dat moest een hele verbetering brengen, want het kwam wel voor dat er op donkere nachten 600 tot 700 olielampen niet brandden. Bij dichte mist kon dat tot gevolg hebben dat vele mensen de grachten inliepen en verdronken.

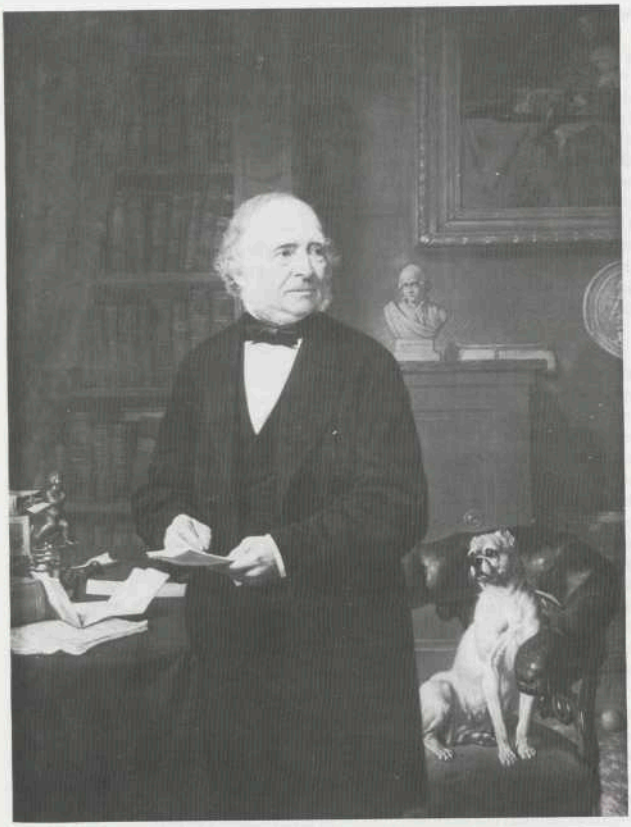
Waterleiding was er nog niet. Die werd pas in 1853 aangelegd. Pompen konden in Amsterdam niet worden gebruikt in verband met de veenbodem. Men was aangewezen op water dat door schuiten werd aangevoerd of op regenwater. Riolering, zoals wij die kennen, was er evenmin. Veel verdween in de grachten en verder werden eens in de zoveel tijd de tonnen opgehaald die op verschillende plaatsen langs de stad werden geleegd – onder andere aan het einde van de Franschelaan langs de Nieuwe Prinsengracht; de plaats waar zich nu de middenvijver van Artis bevindt... De mestkarren werden overigens Boldootwagens genoemd.

In een tijd zonder radio, televisie, telefoon was men om de gebeurtenissen in de wereld te kunnen volgen op de kranten aangewezen – saai uitziende drukwerken, want foto's waren er niet en vormgeving was een onbekend begrip. Het nieuws uit verafgelegen landen werd dikwijls nog per duivenpost overgevlogen. Het uitbreken van een oorlog in een of ander ver land kwam pas weken later in de Nederlandse kranten.

Aan amusement was er niet veel te beleven. De betere stand had zijn literatuur, muziek en toneel. Wat het volksvermaak betreft vormde de jaarlijkse kermis een hoogtepunt. Op diverse plaatsen in de stad streken tenten en karavanen neer. En men liep uit om acrobaten, paardrijders, koorddansers, lilliputters, dikke dames en het wilde beestenspul te zien. En in allerlei theaters werden vaak de meest platvloerse toneelstukken opgevoerd. Met de zogenaamde kermisfooi op zak – een soort gratificatie die vrijwel iedere werknemer kreeg – trok men derwaarts.

---

1 Dit artikel is de uitwerking van een gedeelte van een eerder artikel van dezelfde auteur in *Ons Amsterdam* 15 nr. 4 (1963) 98-128. Al het gebruikte bronnenmateriaal bevindt zich in het archief van het Koninklijk zoölogisch genootschap Natura artis magistra, ca. 1838-1969, berustend in het Gemeentearchief Amsterdam.

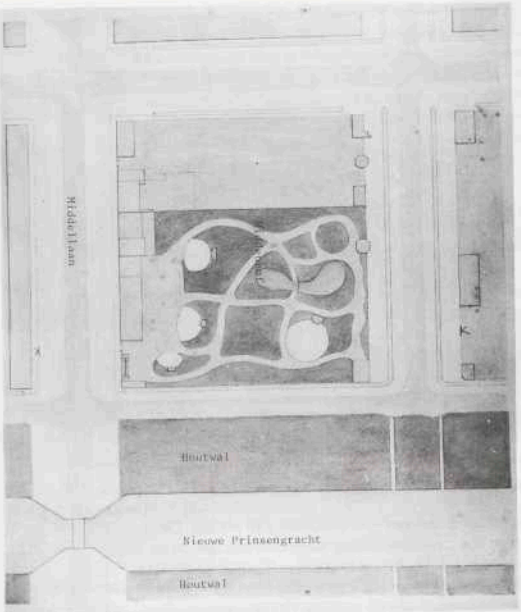

Afb. 1 Barend Wijnveld (1820-1902), portret van G. F. Westerman (1807-1890), een van de oprichters en later directeur van Artis. Olieverf op doek, ca. 1880, 120 × 170 cm. Coll. Artis Amsterdam.

Andere vormen van vermaak vond men in theatertjes en volksherbergen — vooral in de 'Plantaadje', de wijk waar Artis z'n ontstaan vond. Daar werden avondfeesten met vuurwerk gegeven. En, grote attractie, er waren ballonopstijgingen. De lanen in de Plantage hadden leibomen en de herbergen achtertuintjes, 'waar het jonge volkje zich vermaakte. Guitige paartjes zitten te zoenen en te pakken dat het een lust is'. Medicus/dichter J.P. Heye noemde de Plantage een wijk vol 'kroegjens en kufjens'. In de Plantage was ook de Nieuwe Stadsherberg, een gebouw van drie verdiepingen met een tuin en gelegenheden om te kolven en te kaatsen. In deze herberg is het eigenlijk allemaal begonnen.

Een eerste poging

Bij de oprichting van Artis is Gerard Frederik Westerman de drijvende kracht geweest. Hij was de zoon van Marten Westerman, een veelzijdig mens die behalve boekverkoper en uitgever ook dichter, acteur en letterkundige was. Ook tekende en schilderde hij en was hij enige tijd directeur van de stadsschouwburg. Hij was de eerste die een volksuitgave van Vondels volledige werken het licht deed zien. De in 1807 geboren zoon kwam in 1830 in de zaak van zijn vader, die in de Kalverstraat was gevestigd.
Westerman junior had van jongsaf een grote belangstelling voor de natuur aan de dag gelegd. Thuis had hij een collectie voornamelijk uitheemse vogels. Bij hem heeft op een gegeven moment het idee postgevat een instelling in het leven te roepen waar ter bestudering van de natuurlijke historie zowel levende dieren als naturaliën zouden worden tentoongesteld. In 1836 had hij een volledig plan voor zo'n instelling uitgewerkt. Op 29 april van dat jaar richtte hij een verzoek aan koning Willem I hem deze plannen te mogen toezenden in de hoop ondersteuning van die kant voor zijn idee te krijgen. De brief luidde:
'Sire!
Ondanks de menigvuldige schoone en nuttige inrigtingen onder U.M. weldadig bestuur aan Nederland geschonken, bleef er eene tot heden, onopgemerkt of welligt om onderteekende onbekende redenen achterwege. Algemeen is er in Nederland en bijzonder in Amsterdam, meermalen gewenscht, dat er eene blijvende DIERGAARDE mogt worden opgerigt, hetzij onder U.M. bijzondere protectie, hetzij voor rekening des Rijks, hetzij door particuliere negotiatie daar te stellen. De ondergeteekende vleit zich nederig, in geval het U.M. mogt behagen, hieraan eenig belang te willen hechten, U.M. een uitgewerkt plan te kunnen aanbieden, volgens hetwelk zoo niet geheel zonder, zeker met een weinig beteekenend geldelijk bezwaar, eene diergaarde zoude kunnen worden opgerigt, welke der studerende jongelingschap tot bijzonder nut en der Hoofdstad tot geen gering sieraad verstrekken zou. De algemeene belangstelling in dit vak der natuurlijke historie neemt hand over hand bij den voortgang der beschaving toe; getuige hiervan de ontzettende toeloop, welke doorgaande kleine en dikwerf weinig beteekenende verzamelingen op de jaarmarkten gevonden hebben. Het zoude dus te bejammeren zijn, dat ons Vaderland, zoo rijk aan prachtige kunst- en natuurverzamelingen, in dit opzigt onze naburen niet op zijde streven, en den inwoner en vreemdeling niets ter beschouwing aanbieden kon, waaruit onze belangstelling in de heerlijke natuurvoortbrengselen, onze voortgang in kennis en beschaving en toenemende bloei voor onzen handel en scheepvaart blijken mogt'.
De koning reageerde positief en Westerman zond hem de gegevens toe. Bij het plan was ook een raming van de onkosten opgegeven:
f 30.000 tot *f* 40.000 voor aanschaf van een terrein, kooien en beplanting en *f* 50.000 tot *f* 60.000 voor de aankoop van dieren.
De koning zond het voorstel van Westerman voor advies naar het gemeentebestuur van Amsterdam en de gouverneur van Noord-Holland. En die zagen er niets in. Enige tijd later ontving Westerman van burgemeester mr. W.D. Cramer het bericht dat hij geen termen aanwezig achtte het plan te ondersteunen. Hij oordeelde 'dat er veel belangrijker, noodzakelijker en min gevaarlijke bemoeijingen waren dan die met eene diergaarde, waarvan de oprigting in deze stad of hieromtrent hem geenszins geraden voorkwam'. Hierna volgde prompt het negatieve antwoord van de koning.
Voor Westerman was het ongetwijfeld een grote teleurstelling, maar betekende deze afwijzing kennelijk toch een stimulans om op de ingeslagen weg voort te gaan. In die tijd leerde hij Reindert Draak kennen, opzichter van het Burger Weeshuis. Draak zette in zijn vrije tijd dieren op en hij had nogal wat exemplaren geprepareerd voor Coenraad Temminck, die in 1820 directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden was geworden en bij wie hij in dienst was geweest. Op de zolder van het wees-

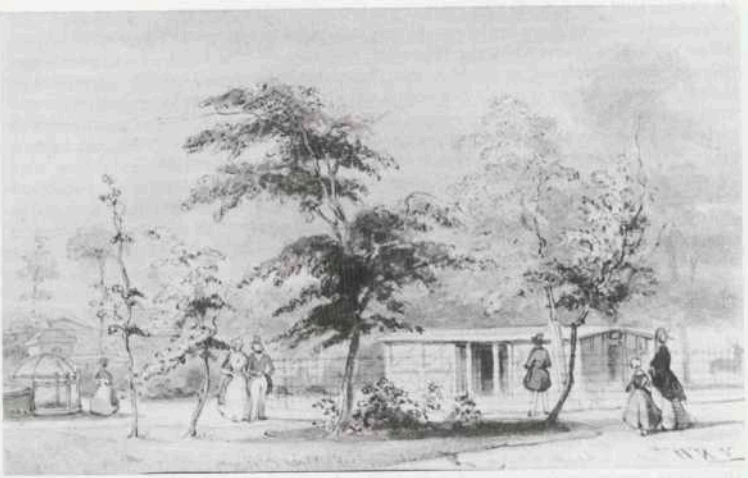
Afb. 2. Plattegrond van het buiten Middenhof aan de Middellaan (onderaan). Er boven staat: 'Terreinen en gebouwen van het Genootschap Natura Artis Magistra op den eersten Mei 1838'. Rechts van het terrein bevinden zich achtereenvolgens de Houtwallen (aangeschaft 1842), de Nieuwe Prinsengracht (1850-1853), opnieuw Houtwallen (1842) en de tuin Vrede is mijn lust (1840).

huis, die hij voor dit doel mocht gebruiken, had hij een flinke collectie opgezette dieren staan waarvan hij er ten eigen bate verkocht. (Thans is het Amsterdams Historisch Museum in het Burger Weeshuis gevestigd; men kent daar nog steeds de 'zolder van Draak'). Het contact met Westerman kwam voor Draak precies op tijd, want in verband met plaatsgebrek had hij van de regenten van het Burger Weeshuis te horen gekregen dat hij zijn collectie van de zolder moest verwijderen. Westerman besloot de Nieuwe Stadsherberg te huren en de verzameling van Draak – geschatte waarde *f* 8.000, een fortuin in die dagen – daar onder te brengen en tegen vergoeding ten toon te stellen. De collectie-Draak omvatte onder andere een opgezette orang-oetan, een olifantskop, struisvogels, casuarissen, paradijsvogels, de schedel van een nijlpaard, het geraamte van een walvisachtige en vele dieren op alcohol. Ofschoon het bezoek tegenviel, besloot Westerman om toch door te gaan. Hij wilde niet alleen een museum maar ook een diergaarde, zoals al in 1836 was gebleken. Voor zijn plannen wist hij zijn vrienden Wijsmuller en Werlemann warm te maken. De eerste stap op de weg naar de oprichting van Natura Artis Magistra werd gezet door de aanschaf van het buiten Middenhof aan de Middellaan (thans Plantage Middenlaan) die kort tevoren was bestraat in verband met het drukke diligenceverkeer richting 't Gooi. De erfpacht van dit terrein werd door Westerman, Werlemann en Wijsmuller betaald. Draak nam onder borgstelling van de

drie W's de opstallen voor zijn rekening (ƒ 6.400). Middenhof had aan de Duitse koopman Rudolph Westkirch toebehoord: 'eene aanlokkelijke plaats; de lommerrijke buitentuin in de Plantaadje, een buitenverblijf met eene waranda, die, in onbekrompen weelde aangelegd en onderhouden, met ruime lanen, eene vijver, kostbaar geboomte, eene oranjerie en schoone dreven prijkte'. De plaats van dit lustoord was daar waar zich nu restaurant en kinderboerderij bevinden. Vanaf deze plek werd in april 1838 het rondschrijven verstuurd, waarmee we dit verhaal begonnen.

De oprichting

De prospectus vond weerklank en in korte tijd kon een flink aantal leden worden ingeschreven. Bij de oprichters viel de belangstelling hoe het zij mee. Wijsmuller stelde het in de in 1843 verschenen 'Gids voor de bezoekers' zo: 'Het is mogelijk dat ook de latijnsche titel de aandacht opwekte, en het is vreemd dat onderscheidene wetenschappelijke instellingen in Amsterdam eene latijnsche zinspreuk voeren. Van sommige dezer symbolae hebben geleerden vaak de onjuistheid aangemerkt, en zamenstel of spellingen gewraakt. Wij houden het er voor, dat de stichters van dit genootschap, zij het ook geene gelukkige, dan toch eene verstandige keus deden. Zij handelden zonder de minste aanmatiging, en stelden liever eene algemeen bekende spreuk boven de poort, dan het verwijt op zich te laden, iets een naam te geven, waarop het nog geen aanspraak had. Zoological-garden te noemen streelt het nationaal gevoel van de Brit. Doch, reeds voor de geboorte van ons genootschap boven de poort te doen plaatsen: Zoölogische tuin, ware inderdaad, zoo niet dwaas, althans eene ijdelheid geweest, die berisping verdiende'.
Ruim 120 leden meldden zich na het rondschrijven – zij betaalden ƒ 10 per jaar. Gedurende de op 31 mei gehouden eerste algemene vergadering werden de drie oprichters als bestuurslid gekozen, aangevuld met H.C. Mulder, convooiloper. Toen enige tijd later het aantal leden tot 400 was gegroeid, besloot men een lening uit te schrijven van ƒ 50.000 om daarmee de bouw van een galerij voor de collectie-Draak te financieren. De belangstelling was echter niet groot genoeg, waarop men het te lenen bedrag tot de helft terugbracht. Aanvankelijk wilde het stadsbestuur geen toestemming tot de bouw van een dergelijk kabinet geven, maar na herhaald aandringen van Westerman en de zijnen kreeg men die begin 1839 toch.
Inmiddels waren de eerste dieren gearriveerd. Op 6 mei 1838 werd een Surinaams boskatje aangeschaft voor de prijs van ƒ 12. In diezelfde maand kwamen er ook verschillende apen in de collectie: java-, kapucijn-, laponder- en Turkse apen. In juni werd de verzameling verrijkt met een Westindisch schaap en een hartkoe (edelhert, zouden we nu zeggen) en voor ƒ 130 werd er een dril aangeschaft. In juni kwamen er ook twee panters bij, een ervan een jong exemplaar, stierf reeds na een maand 'aan toevallen ten gevolge van het komen der kiezen', een doodsoorzaak die de dierenarts nu niet gauw zal vermelden. Een muskushertje overleed enkele dagen na binnenkomst aan 'stuipen'. Talrijke dieren werden in die eerste maanden aangeschaft, doch de meeste gaven spoedig de geest. Maar wat wist men in die tijd ook van exotische dieren, van hun verzorging en voeding, van hun ziekten? Men wist zelfs niet hoe ze moesten worden gehuisvest, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het feit dat een kostbare dianameerkat – een West-afrikaanse apesoort – door een panter werd gedood.
Een jaar later – en wel op 13 juni 1839 – kwam Artis in het bezit van een Japanse reuzensalamander. Dit dier was in 1829 door Von Siebold (Duits arts in Nederlandse dienst) te zamen met een grote collectie planten en dieren (negen kisten en twee vaten) uit Japan meegenomen toen hij uit dit land werd verbannen. Via Temminck kwam het dier in Artis, waar het nog bijna 30 jaar heeft geleefd en veel belangstelling trok door zijn formidabele lengte van circa een meter.
Ofschoon men in de loop van 1838 reeds een schrijver en een knecht in dienst had

Afb. 3. W. Hekking jr. (1825-1904), Middenhof met dierenverblijven. Circa 1850. Aquarel 14 × 9 cm. Eigendom Dr. B. M. Lensink.

genomen, dacht men het mes toch aan twee kanten te kunnen laten snijden door in oktober Reindert Draak met zijn naturaliënkabinet binnen te halen. Men verkreeg daardoor een mooie museumcollectie en bovendien iemand, van wie men dacht dat hij iets van levende dieren afwist. Tegen een lijfrente van *f* 400 per jaar plus een jaarsalaris van *f* 600 maakte men hem directeur. Hij zou de verzorging van de levende have op zich nemen, voedsel aankopen en dat distribueren. Hij werd dus tevens magazijnchef, zouden we kunnen zeggen. Bovendien ging hij dienstdoen als 'zetbaas' van de sociëteit, waardoor hij tevens verdiensten van de verkoop van verfrissingen en dergelijke opstreek. En dan ook nog vrij wonen…

Met het geleende geld werd voor *f* 10.300 een paviljoen opgetrokken langs de Franschelaan – de huidige Papegaaienlaan in Artis. Daarin werd de collectie-Draak tentoongesteld. Bij de opening, september 1839, sprak Wijsmuller – een bekend dichter in die dagen – de volgende regels:

'De kracht zij zwak, gering 't vermogen,
Maar 't denkbeeld hield ons opgetogen,
En 't heerlijk doel had ons gevleid,
Om bij der Vaadren praalgestichten
Natuur een Tempel op te rigten
Vervuld van hare heerlijkheid'.

Gebrek aan belangstelling had men bij de feestelijke ingebruikneming niet.

'De burgemeester mr. W.D. Cramer, de hoogleeraren der Medische Faculteit aan het Athenaeum Illustre, eene door de Regeering benoemde Commissie uit het Koninklijk Nederlandsche Instituut en vele andere autoriteiten waren tot deze plechtigheid uitgenoodigd. Het bestuur dat den 11 maart 1839 vermeerderd was met de H.H. W.H. Backer, L.J.J. Serrurier, H. Angelkot Willink en mr. C.F. Gülcher, had laatstgenoemde als voorzitter gekozen. Meer dan 700 personen waren tegenwoordig.

Mr. Gülcher hield eene rede 'Over den oorsprong en het oogmerk dezer voor de Natuurlijke Historie der dieren zoo belangrijke instelling'; daarna las het honorair lid, Willem Vrolik, Med. Doctor 'Chirurgiae Theoreticae, Anatomiae, Physiologiae et Historiae Naturalis Professor' aan het Athenaeum Illustre eene verhandeling 'Over het algemeen beginsel, hetwelk er in de Natuur bestaat, tot instandhouding der verschillende diersoorten'.
De belangstelling voor Natura, zoals men toen meestal zei (Wijsmuller bleef ook later deze naam consequent gebruiken; hijzelf werd overigens door zijn neven en nichten 'Aapoom' genoemd) bleef groeiende. Op 27 september 1839 bezochten de leden van het Koninklijk Huis, te weten de prins van Oranje (de latere koning Willem II), zijn echtgenote Anna Paulowna, de erfprins (later koning Willem III) en zijn vrouw prinses Sophie, het genootschap. De beide prinsen kregen bij die gelegenheid het ere-lidmaatschap aangeboden. Een verslag van dit bezoek luidde:
'De vorstelijke personen beschouwden Museum en perken met belangstelling en gaven bij herhaling hunne tevredenheid te kennen over den wetenschappelijken zin der Amsterdammers, die eene zo fraaije instelling het aanzijn had gegeven. 'Ik verzoek het genootschap', sprak de held van Quatre Bras, 'mij onder zijn leden op te nemen' en toen hierop de voorzitter aan beide vorsten het honorair lidmaatschap aanbood, betuigden deze die benoeming met erkentelijkheid te aanvaarden'.

Perikelen met de directie

Draak bleek geen gouden greep te zijn. Zijn directie duurde dan ook maar tot 28 februari 1840. Al kort na zijn aanstelling kwamen er strubbelingen. Met Westerman, met de andere bestuurleden, met het overige personeel. Geruchten deden de ronde dat het voor de dieren aangekochte voedsel helemaal niet naar de dieren ging, maar in Draaks eigen maag verdween. Het bestuur wilde aanvankelijk niets van deze praatjes horen, maar toch ... Geleidelijk aan begon men enig geloof aan de geruchten te hechten. Draak zou door hem ingekochte dieren aan het genootschap duurder berekenen. Draak zou een anker spiritus, aangeschaft om er een gestorven luiaard in te conserveren, gedeeltelijk hebben verkocht in het buffet: per glas... De druppel die de emmer deed overlopen, waren de secties die verscheidene hoogleraren op gestorven Artis-dieren hadden gedaan en waarbij kwam vast te staan dat ze door gebrek aan voedsel waren overleden. Zoals de eerste orang-oetan. Die lag al spoedig op de snijtafel van prof. Vrolik. Deze was diep geschokt dat maag en darmkanaal van de orang-oetan leeg waren. Het dier had in lange tijd niets te eten gehad.
De orang-oetan was overigens een geschenk van baron Nahuys Van Burgst, die het dier had meegebracht uit Indië. Hij stelde echter wel enkele voorwaarden, zoals blijkt uit een brief van 22 juni 1839: 'Ik heb de eer Uw Egeb. kennis te geven dat ik met den Heer Burgemeester van 's-Gravenhage ben overeengekomen om den door mij uit Indië meegebrachte levendige orang-oetan ten voordeel van de armen en behoeftigen dezer plaats gedurende eene maand in een daartoe door beleefde bemoeienis van genoemde Heer Burgemeester bestemd locaal te laten bezichtigen'. Ook wilde hij de orang-oetan met hetzelfde doel een maand in Amsterdam – de geboorteplaats van de schenker – tentoonstellen.
De Artis-bestuurders gingen accoord met de voorwaarde, dat zij op hun kosten een employé, Reindert Helmsing (een neef van Draak), naar Den Haag zouden sturen om er het dier gedurende die maand te verzorgen. Uit een op dit dier betrekking hebbend 'verschotboekje voor den orang-oet' kan men heel wat opmaken. Het vervoer per schuit kostte ƒ 6, het logement voor de oppasser ƒ 46,05. Een 'kruix bier' kwam op 15 cent. Men kan er ook uit lezen wat men een orang-oetan in die tijd te eten gaf. Op de lijst staan 'gember, chinaasappelen, kersen, pruimen, pruimenbrood en pontekoek'. Wat het laatste precies was, is ons niet helemaal duidelijk geworden. De laatste Van Dale noemt

het een pondkoek; de uitgave van 1884 verklaart het echter als broodkoek, wat dat dan ook mag zijn geweest. Dat het dier wat problemen met de ontlasting heeft gehad, mag men afleiden uit het feit dat er voor 30 cent 'lacceerwater' werd aangeschaft.
Na Den Haag verbleef de orang-oetan, zoals was afgesproken, ook een maand in Amsterdam ten behoeve van de armen en wel in een van de lokalen van de Hortus Botanicus. In een knipsel in het Artis-archief lezen we hierover: 'Zij waschte zich gelijk een kind, droogde zich af, maar nam dan ook den Handdoek, plaste die geheel in het water, spoelde hem door en wrong dien uit op eene wijze eene waschvrouw waardig. Een kleine hond tot gezelschap was haar aangenaam; zij speelde er mee als het kind met de pop; maar toen de keffer, die vrij wat verdragen moest, eens van het brood had gesnoept, was de pret gedaan. Fiks werd weggejaagd, en als zij het waagde in het vertrek te sluipen, nam de orang haar stoffertje en smeet zoo juist naar de ontrouwe gezellin, dat Fiks jankend de deur zocht en de verdere kastijding ontsnapte'. Vier maanden na aankomst in Artis was het dier dus van honger gestorven. En ook een arend stierf omdat de directeur Draak verzuimd had 'van tijd tot tijd aan dit voorwerp eenig voedsel te verschaffen'.
Een botsing was onvermijdelijk. Draak, een kennelijk stugge en hooghartige man, wees alle beschuldigingen van de hand en was trouwens ook niet bereid met het personeel 'in verhoor te staan'. Hij wilde op geen enkel manier 'de kop buigen – omdat hij Draak heette'. Slechts met een gouden handdruk wilde hij vertrekken. En dat gebeurde ook. Hij verdween met een schadevergoeding van ƒ 1.000 per jaar, alsmede zijn kabinet van opgezette dieren. Wat betreft opgezette dieren en geraamten kon men derhalve van voren af aan beginnen. We gaan echter eerst terug naar 1838.

De menagerie Van Aken

Reeds in het najaar van 1838 bleek dat Draak niet al te veel kennis van zaken had met betrekking tot de voeding en verzorging van de dieren. In december wendden de bestuursleden zich ten einde raad tot de bij Rotterdam wonende Pierre-Henri Martin die niet alleen menageriehouder was geweest maar bovendien in Frankrijk – z'n geboorteland – enorme spektakelstukken had opgevoerd. Het aan Martin gevraagde advies heeft voor Artis verstrekkende gevolgen gehad. Het antwoord kwam per kerende post en was niet alleen ter zake kundig maar ook zeer uitgebreid. Wat betreft de roofdieren gaf hij exact op hoeveel er aan de dieren moest worden gegeven en bovendien stelde hij: 'Waarom ik mij altijd heb wel bevonden met zes agter eenvolgende Daagen te voeden en den Sevenden over te slaan. Eventwel den 7den Dag drankwater te blijven presenteren'.
Anno 1988 vasten de roofdieren in Artis en talloze andere dierentuinen nog steeds een dag in de week.
Van niet minder groot belang was zijn naschrift, dat luidde: 'N.B. Daar ik niet twijfel of het bestuur zal tot aankoop of Huur voor Eenige Jaaren van vreemde Dieren besluijten, zoo er geen verpligting in dat geval bestaad, soude het mij niet onverschillig zijn, zoo Ued. accoord of arrangement kon treffen met mijn schoonbroeder Cornelis van Aken, niet alleen om zijn grooten uitgebreijden Menagerie, maar omdat daar in bevinden alle mijn Dieren, welke mij voormaals zoo getrouw waren. Deeze van teijd tot teijd in Ued. te koomen besigtigen zoude mij Innerlijk genoegen zijn'. Hiermee legde Martin de schakel tussen menageriehouder Cornelis van Aken en Artis.
Menagerieën waren in het begin van de vorige eeuw bijzonder florerende ondernemingen die in uitgebreide karavanen door stad en land trokken. Vooral op kermissen deed men goede zaken. De Rotterdamse familie Van Aken had in die tijd een beroemde naam op dit gebied. Het was begonnen met vader Anthony van Aken die in 1791 zijn poelierderij eraan gaf en op pad ging met een menagerie, genaamd Blaauw Jan, naar de beroemde, uit omstreeks 1700 daterende Amsterdamse herberg Blaauw Jan aan de

Afb. 4. Pierre-Henri Martin liet zich graag met roofdieren portretteren. Hier met zijn lievelingstijgerin Atir die in 1839 naar Artis kwam. (In het Artis-archief bevindt zich uitsluitend een foto van dit portret. Waar het origineel is, is onbekend.)

Kloveniersburgwal waar allerlei 'wilde beesten' werden getoond. Behalve vader Van Aken, verdienden ook vijf (van de zeven) kinderen hun brood in het menagerievak. Ze trokken met hun gezelschappen en verzamelingen door bijkans heel Europa. In 1817 hadden drie kinderen Van Aken (Herman, Willem en Cornelia) zich geassocieerd en werkten onder de naam Koninklijke Nederlandsche Menagerie. Lang heeft deze samenwerking niet geduurd omdat Cornelia overliep naar de concurrent. Zij trouwde althans in 1820 in Leipzig met de op dat moment 27 jaar oude Henri Martin die een paardendressuur had.

Voor zover bekend is Cornelis van Aken het eerst in 1828 op de kermis in Amsterdam geweest. Hij bleef dit met wisselende verzamelingen doen tot 1838. Toen nam hij de menagerie van zijn 'schoonbroeder' Martin over. Deze had in de jaren dertig zijn grote slag in Parijs geslagen en ging 'rentenieren'. Martin heeft in Parijs geprobeerd een vaste dierentuin op te richten — een permanente dierententoonstelling onder de naam Zoorama. Door politieke strubbelingen is het niet doorgegaan. Een ander idee heeft hij echter wel tot uitvoering weten te brengen. Samen met enkele Franse schrijvers ontwikkelde hij een spektakelstuk, waarvan in 1831 in het Cirque Olympique in Parijs de première ging. Onder de titel 'Les lions de Misore' werd een spel opgevoerd — realistisch van aankleding en naar hedendaagse maatstaven bepaald weerzinwekkend van uitvoering. In een van de scènes kronkelden twee grote boa's constrictor zich om twee kleine kinderen. In een andere werd een dorpsbevolking in India door enkele leeuwen aangevallen. De finale bestond uit een tijgerjacht, waarbij de jagers op een olifant waren gezeten. Met dit stuk heeft Martin meer dan 700 voorstellingen gegeven.

Cornelis van Aken heeft bijna twee jaar met Martin's menagerie rondgetrokken. Beroemde dieren behoorden er toe, zoals Martin's lievelingstijger Atir, met welk dier hij zich enkele malen heeft laten portretteren, olifant Jack en de Barbarijse leeuw Willem. Het was met deze Cornelis van Aken dat Westerman op aanraden van Martin medio

1839 in onderhandeling trad over de aankoop van de menagerie. Omdat Van Aken zich steeds weer op andere plaatsen bevond, werd het tevens een langdurige briefwisseling. Aanvankelijk dacht men erover de menagerie te huren maar men vond de prijs die Van Aken bedong veel te hoog: ƒ 60 per dag. Daarna werd over de koopsom onderhandeld. Bij het overeenkomen van de prijs speelde het bedrag dat Van Aken gedurende twee achtereenvolgende kermissen in Amsterdam inde, een belangrijke rol. Hij beurde bij die gelegenheden ƒ 23.000. Aanvankelijk vroeg hij meer dan ƒ 50.000. Men is tenslotte een koopsom van ƒ 30.900 overeengekomen, te verdelen in ƒ 24.894 voor de levende have en de rest voor opgezette dieren, hokken, een 'omnibus voor de vogels', emmers, schrapers, voer- en drinkbakken en een 'houten tent met toebehoren'. Het bedrag moest 'worden voldaan en betaald in jaarlijksche termijnen, minstens ten bedrage eener somma van vijftien honderd gulden, wel meer maar niet minder en waarvan de eerste termijn op primo junij 1841 zal zijn verschenen en waarmede alsdan jaarlijks op dezelven datum zal moeten gecontinueerd, tot de hiervoren gemelde koopsom geheel zal zijn afgelost en betaald', zoals in de koopakte van 26 februari 1840 staat vermeld. Een menagerie op afbetaling dus. Een menagerie die op 3 december 1839 Amsterdam binnen trok en die Artis voor ongelooflijke problemen stelde. Maar daarover later.
Laten we eerst eens gaan kijken wat voor dieren Van Aken allemaal meebracht. Waarvoor moest zo'n hoge prijs worden betaald? De roofdieren openden de rij met de 'persiaanse leeuw Nero en de Tijgerin Atir', die een paar vormden en zelfs voor nakomelingen hadden gezorgd. Verder was er het leeuwenpaar Willem en Louise en het 'Senegaalse leeuwenpaar, bekend onder de naam Coburg en Fani. Ze zijn geboren te Heerenveen in Vriesland den 15 Mei 1825. Dit leeuwenpaar zijn dezelfde dewelke de Heer H. Martin gedresseerd en getemd heeft en het Stuk de Leeuw de Misore ten tooneele mee heeft ten uitvoer gebragt'. Verder bevonden zich bij de roofdieren onder meer een 'bruine Congua of Zuid Amerikaansche Leeuwen Tijger zonder manen' (een poema dus), twee Bengaalse koningstijgers, een 'panthertijger met groote vlekken van Zuid-Afrika' (een panter) en 'een Sjaguar Tijger met groote vlekken van de West Indies (een jaguar), de eenigste van dat soort dewelke ooit in een reizende Menagerie is te zien geweest. Een van het mannelijk geslacht bevindt zich in de Sjardijnse plan'. Ongetwijfeld wordt met die laatste plaats de Jardin des Plantes, de dieren- en plantentuin in Parijs bedoeld. Voorts bevatte de menagerie gevlekte en gestreepte hyena's, ijsberen, bruine en zwarte beren, een 'leeuwenwachter' (jakhals), een aantal kleine roofdiertjes, waaronder een 'zilferlakensche Ekleimon van Egipte', waarmee een ichneumon, een mungosoort wordt bedoeld. Moeilijker is te zeggen wat Van Aken bedoelde met 'zwarte bonte zakrotten met Haayvelle Staarte', maar mogelijk waren het buidelratten of opossums. Op de inventarislijst kwamen verder voor: Een zebra, een gnoe, een paar lama's ('de eenigste dewelke ooit in Europa hebben voortgeteeld'), een 'kangroe of sprinkhaas van Nieuw Holland' en een grote collectie apen. Onder de reptielen bevond zich de 'groote Boa Constrictor van Java, lang 18 voet, dik één voet, 9 duim om het midden, zwaar 160 pond. Dezelfde heb van deeze zomer om de 14 dage gegete en heb 6 gijtebokke gegete waar er bij ware die 3 maande oud ware, 12 eentvogels en nog eenige kippen'. Wat de vogels betreft is het bijzonder moeilijk vast te stellen welke soorten er zich bij bevonden. Met een pillicaan wordt uiteraard een pelikaan bedoeld, maar wat bijvoorbeeld 'wijfjes Kaapse Canaalse', en een 'policietaan van de oost' zijn geweest, is een raadsel.
Last but not least herbergde de menagerie Van Aken ook olifant Jack die met alle toebehoren voor ƒ 5.000 op de inventarislijst stond. Jack was voor de menageriehouder een hoogst belangrijk dier. Dat blijkt wel uit de manier waarop Van Aken deze negenjarige olifant bij de Artis-bestuurderen aanprees: 'Sjack is komende van het eiland Ceilon, dezelfe heb zijn vol gebit en Pronk van Slagtande'. Over zijn kundigheden schreef hij: 'Hij maak zij compliment voor het geëerde Publiek, leg zig neder om zijn Cornac daar zoo veel te gemakkelijker op kan stijgen, rich zig op en apporteert een kar-

was, een zakdoek, eenige stukke geld, ook het klijnste stuk geld. Hij neemt een mand net of hij groentes gaat hale om te spijze, apporteert twee borden en haalt een stuk geld uit een volle emmer water dat hij aan zijn Cornac geeft dat dezelfde daar niet af hoeft te stijge. Hij leg zig neder om zijn Cornac daar zoo veel te gemakkelijker afte doen gaan en rek zig uit als een gewoonlijk paard. Dan balanceert hij met zijn twee Poote over 'tkruis, met zijn twee poote over eene zijde, volg zijn Cornac op drie poote hinkend net of hij werkelijk geblesseerd is, kruip op zijn twee voorste knieën en loopende op zijn agterste poote de Cornac agter na. Vervolgens haalt hij zijn speelkis of werkkoffer, opent het slot van het zelfe, blaas de Trompet als torenwagter, speel de fluit, klop met een houte hamer op de bodem net of hij werkelijk een Timmerman is, speelt de mondharmonieca, keert met zijn vliegeverschrikker de vliege af, sluit zijn kist en breng hem op de plaas waar hij dezelfe vandaan gehaald heb. Daarna speelt hij het Orgel, slaat de Trom en na deeze arbeid zet hij zig aan tafel en eet, kommandeert de bediende door het geluit der bel, ontvang geld van zijn Cornac en betaalt het aan zijn bediende, gaat met eene voorpoot op de Tafel, met zijn bijde voorpoote op de Tafel en rek zig sterk uit. Dan gaat hij op de koord met en zonder balanceerstok, gaat op de stok overkruis met zijn twee poote, gaat met twee vaandels over de koord, schiet een Pistool af, gaat in 't vuurwerk, komt van de koord en maak zijn compliment voor het geëerde Publiek te danken'. Wanneer men dit hele programma leest, kan men zich enigszins een beeld vormen van de dressuur in vroeger dagen. En die moet niet mis geweest zijn. Er blijkt ook uit dat olifanten bepaald geen domme dieren zijn. En goedmoedig bovendien.

Landuitbreiding

De menagerie kwam naar Artis, maar het had weinig gescheeld of de hele koop was niet doorgegaan. Wat was het geval? Zodra men in oktober 1839 in Artis het principebesluit had genomen de menagerie te kopen, diende men bij B. en W. van Amsterdam een verzoek in een loods te mogen bouwen waarin de dieren konden worden ondergebracht. De bouwvergunning werd verleend, maar het is vermoedelijk de wonderlijkste die de vroede vaderen van Amsterdam ooit hebben afgegeven:

'Burgemeester en Wethouders der Stad Amsterdam hebben besloten:
'Rekwestranten tot weder opzeggens toe te vergunnen om de bedoelde loods te mogen uitbouwen, mits de buitenzijden van dezelve van harden metselsteen, dik een mop, worden opgetrokken – geheel blind zonder raam, deur, noch luchtgaten naar buiten en dat de dakbedekking of het geheele afdak van ijzer moet zijn te zamengesteld'.

Deze 'toestemming' hield zonder meer een verbod in. Het gemeentebestuur in die tijd was helemaal niet op een dierentuin gesteld. Men was nogal bang van al die wilde beesten die zich permanent binnen de stadsgrenzen zouden bevinden. Dit blijkt ook uit een op 9 december 1839 gehouden toespraak van professor Willem Vrolik in het Theatrum Anatonicum. Hij zei onder meer: 'Men heeft gesproken van het gevaar, hetwelk er in gelegen is, van zooveele vreemde en verscheurende gedierten binnen eene volkrijke stad te voeren. Men heeft den angstigen, en hoe groot is niet hun getal, schrik aangejaagd, door vreeselijke tafereelen op te hangen van de gevolgen, welk een eventuele brand in de diergaarde zou na zich slepen. Eene geschokte verbeelding ziet reeds tijgers en leeuwen, olifanten en beren langs de straten der Hoofdstad verwoesting verspreiden; geen pijpgast zal in dergelijk geval zich aan de blussching willen wagen; er zal geen redden zijn; die niet door het vuur omkomen, zullen onder de klaauwen van eenen leeuw bezwijken, en welke bezwaren men dan ook nog moge hebben. Het is niet vreemd dergelijke bedenkingen in het midden te hooren brengen tegen alle ondernemingen, die nieuw zijn en van de gewonen gang van zaken afwijken'. Nadat hij uiteen had gezet wat men niet voor bezwaren had aangevoerd tegen de bestrating van de wegen, maar dat iedereen er toch van was teruggekomen, vervolgde hij: 'De overwinning, Mijne Heeren, zal ons Genootschap behalen, zo het zich wel doordringe van den

Afb. 5. ?? Klinkhamer. Het uitladen van de menagerie van Cornelis van Aken bij de Oranje Nassau-kazerne. 1839. Potloodtekening. Circa 15 × 12 cm. Eigendom Artis-bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

echten wetenschappelijken geest, zonder welken het nimmer met eenigen luister kan bestaan. Toont het zich voor dien geest vatbaar, heeft men daarvoor eenige opofferingen veil (want kunsten en wetenschappen vorderen deze), dan zal het zich staande houden niet alleen, maar zelfs zich eenen naam kunnen maken. De bezwaren, welke men er nu tegen oppert, zullen dan geheel vergeten zijn'.

Terug naar de 'bouwvergunning'. Toen men die in Artis ontving, zat men met de handen in het haar. Goede raad was duur en daarom werd dan ook de volgende brief aan Van Aken verstuurd die zich op dat moment in Brussel bevond: 'Ik ben gemagtigd, u te informeren, dat wij door een tusschengekomen zwarigheid, ons vanwege het Stadsbestuur gemaakt, niet in de mogelijkheid zijn in de eerste drie maanden een lokaal voor onze diergaarde te bouwen. — Dat het bestuur, in het belang van het Genootschap, heeft noodig geoordeeld u te magtigen, te Utrecht of 's Hage of eene andere naar uw oordeel geschikte plaats hier te lande, permissie aan het Stedelijk Bestuur te vragen, ten einde aldaar te overwinteren en de diergaarde ter bezigtiging te stellen. Daar het volstrekt de meening van het Bestuur niet is, dezen maatregel ten uwen nadeele te doen strekken, laat zij u de keuze vrij deze bezigtiging voor uwe rekening of voor die van het Genootschap te doen plaats hebben; terwijl in ieder geval de levering, in plaats van te Amsterdam, te Utrecht of te 's Hage, of een naar uw oordeel geschikte plaats hier te lande zal geschieden, en alle risico's en schade door het overlijden van dieren als anderszins voor rekening van het Genootschap zullen komen. — Eindelijk geef ik u bericht, dat, in geval gij den olifant kunt verkoopen voor minstens *f* 5.000, gij tot dezen verkoop gemagtigd zijt'.

Van Aken kreeg deze brief niet op tijd. Hij was reeds met zijn karavaan uit Brussel richting Amsterdam vertrokken. Op 3 december arriveerde hij met olifant Jack aan het hoofd van de karavaan voor de poorten van de hoofdstad. Een kroniekschrijver uit die

tijd verwoordde het zo: 'Daar stond nu de schoone menagerie die behoefte had aan tropische warmte in het barre jaargetijde als verlaten; doch dank zij den ijver en de dringende voorstellingen van Natura's stichter eindelijk gelukte het van de stedelijke regering te verwerven dat zij eenige vertrekken in de Kaserne Oranje-Nassau tot een voorlopig verblijf der dieren afstond. Dat was veel gewonnen, doch geenszins alles, want het kostte vrij wat moeite om die kille verblijven gedurende den strengen winter zoo in te rigten, dat tijgers, leeuwen, apen, papegaaien en al die viervoetige en gevleugelde bewoners der verzengende luchtstreek er konden tieren. Alleen Jack, de olifant, werd gekweld door verveling. Hij danste niet meer op het koord, sloeg geen trom, draaide geen orgel, trok geen flesch open om haar te ledigen, schoot geen pistool af en miste zijn gereedschap om te kloppen en te schellen. Eindelijk werd hij dit lediglopen geheel moede en begon dus met zijn tanden gaten in den grond te boren. Doch zoowel dit als alles omver te halen wat binnen zijn bereik stond, werd hem door den kornak belet. Er kwam intusschen een oogenblik waarin hij alleen was, en nu toog hij aan den arbeid. In zijne nabijheid lag een stapel zware deelen, te kolossaal dan dat men vreezen kon, dat hij zich daaraan zou wagen. Misgerekend: toen de timmerlieden eene plank kwamen uitzoeken, lag de gansche voorraad hout even net opgestapeld aan de andere zijde: alles het werk van den jongeheer Jack. Hij bewees door zijn voorbeeld dat werken een zaligheid is'.

Uit dit verhaal blijkt dat het gemeentebestuur overstag was gegaan. Misschien vond men de bouw van de kazerne ook wat degelijker dan het bouwwerk dat de Artis-mensen voor ogen stond toen zij eerder om een bouwvergunning vroegen. Hoe het zij, de lege zalen in de Oranje-Nassau-kazerne – op een steenworp afstand van Artis gelegen – kwamen goed van pas. Op dat moment realiseerde men zich in Artis ook dat het terrein van Middenhof, waarop het Genootschap op dat moment was gevestigd, eigenlijk te klein was en dat gronduitbreiding in feite noodzakelijk was. Voldoende financiële armslag was er echter niet, waarom "drie bestuurders van ons genootschap, wier magtige arm vaak ten financiëlen steun was, zich bereid verklaarden tot den aankoop van de voormalige sociëteit 'Vrede is mijn Lust' indien de gunst der regering van eene galerij daar ter plaatse toestond. De uitslag in deze overtrof de verwachting, de toestemming werd gegeven, de tuin aangekocht, en door de onbaatzuchtige eigenaren in handen van het bestuur gesteld, met die milde vrijgevigheid, die hen steeds kenmerkte, en met dat onbeperkte verlof, om te slechten en te sloopen waar het noodig was, en den tuin zoodanig in te rigten als het meest met den aard des genootschaps overeenkwam en der zaak tot nut en voordeel kon strekken", aldus J.J. Wijsmuller in de eerste Gids voor de Bezoekers (1843).

In augustus 1840 werd de galerij in gebruikgenomen; de leden mochten op een avond de levende dieren bewonderen. Een groot probleem vormde echter het feit dat beide terreinen van Natura door de Nieuwe Prinsengracht van elkaar waren gescheiden en dat zich langs de gracht aan beide zijden zogenaamde houtwallen bevonden die eveneens het eigendom van Artis waren. Dit probleem kon pas in een later stadium worden opgelost; eerst door de aankoop van de beide houtwallen, later door het in de vaart brengen van een pontje – evenzeer een geschenk van een welgesteld lid. Maar toen was Artis inmiddels een echte dierentuin geworden en had het in Westerman een echte directeur. Toen heette het ook Artis, voordien sprak men van NAM of ook wel Natura. Die laatste naam schijnt echter in onbruik te zijn geraakt omdat het voor een heer zo moeilijk was een afspraak met een dame te maken in Natura.

Van Z.M. den Koning, een casuaris voor de diergaarde. Aantekeningen over aanwinsten van de Hollandse dierentuinen in de 19e eeuw

A. C. van Bruggen

Inleiding

De drie oudste openbare Hollandse dierentuinen (Koninklijk Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra', Amsterdam, sinds 1838; Rotterdamsche Diergaarde, sinds 1857; Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap [van Acclimatatie], 's-Gravenhage, 1863-1943) hebben een heel verschillend karakter gehad in de 19e eeuw. Dat komt ten dele voort uit hun ligging, waaruit blijkt dat Amsterdam en Rotterdam als handels- en (zee)havensteden onderling meer gemeen hebben dan elk van deze met het bestuurscentrum 's-Gravenhage. Amsterdam had bovendien het grote voordeel van de belangstelling vanuit de wetenschap, nl. de universiteit. Dat is ook een gevolg van de doelstellingen. In Amsterdam en Rotterdam heeft de diergaarde altijd voorop gestaan, in Den Haag speelden de dieren een ondergeschikte rol naast en na het sociale karakter en de grote aandacht geschonken aan de plantencollecties. Bovendien had Den Haag zich (aanvankelijk) de beperking opgelegd geen 'verscheurende dieren' (i.c. grote katachtigen als leeuwen en tijgers) in de diergaarde op te nemen; pas in de 20e eeuw kreeg de Haagse dierentuin een meer complete collectie door ook de grote katten op te nemen.

De zo noodzakelijke voortdurende aanvulling op de levende have kwam op velerlei wijze tot stand. Het ging hier voornamelijk om de volgende methoden:

1) geschenken (van groot gewicht);
2) aankopen (van eminent belang, behalve in de Haagse dierentuin vanwege het eeuwige gebrek aan geld): a) uit de dierenhandel (de hoofdmoot); b) van particulieren; c) van circussen of dierentemmers; d) van andere dierentuinen; en e) op dierenveilingen, waarvan die welke tot de eerste wereldoorlog jaarlijks werden gehouden in de dierentuin te Antwerpen de belangrijkste waren[1];
3) ruil met andere dierentuinen, particulieren, circussen en de dierenhandel (van beperkt belang);
4) eigen fokkerij (aanvankelijk van beperkt, maar later steeds toenemend, belang);
5) bruiklenen (van gering belang; dierenhandelaars plaatsten soms dieren, waar zij tijdelijk geen accommodatie voor hadden, in een dierentuin, particulieren gaven wel eens een dier in bruikleen, en wetenschappelijke instituten gaven nu en dan een dier in bewaring zolang het in leven bleef).

Het zou te ver voeren al deze methoden te belichten. Aangezien de gegevens wat betreft de geschenken redelijk volledig in gepubliceerde vorm beschikbaar zijn, ligt het voor de hand hier aandacht aan te besteden.

---

1 Deze veilingen waren tevens het ontmoetingspunt van de dierentuindirecteuren uit West- en Midden-Europa, die er hun ervaringen uitwisselden. Er is ten minste één geval bekend dat de veiling zelfs als huwelijksmarkt voor deze beroepsgroep fungeerde. J. J. Hässlin en G. Nogge, *Der Kölner Zoo* (Keulen 1985) 78, beschrijven hoezeer een dame uit Brussel de aandacht trok, volgens Heck (directeur van de dierentuin te Berlijn) 'eins jener Rubensweiber denen die französische Politur auf dem germanischen Naturmaterial einen ganz unbeschreiblichen, pikanten, verführerischen Reiz verleiht'. De Rotterdamse directeur Van Bemmelen viel voor haar, maar durfde haar niet benaderen: 'Der hatte wohl Mut vor Tigern und Löwen, wagte es aber nicht, der schönen Brüsselerin einen Heiratsantrag zu machen.' Tenslotte verzocht hij zijn collega uit Keulen, Bodinus, dat voor hem te doen. De dame in kwestie, zeer geëmancipeerd voor die tijd, zag echter niets in de verlegen Rotterdammer, maar opperde dat zij de huwelijksbemiddelaar veel aardiger vond. Toen was de zaak snel beklonken en Bodinus führte schliesslich das Rubensweib stolz in die Kölner Direktorenvilla ein.' Het huwelijk hield overigens maar kort stand. . .

Over aankopen werd blijkbaar altijd weinig of in ieder geval onvolledig gerapporteerd, nl. onregelmatig door de Haagse dierentuin en in sterkere mate ook door de Rotterdamsche Diergaarde, in het geheel niet door Artis. Dat het opsommen van geschenken extra aandacht kreeg, komt natuurlijk voort uit het verlangen de gulle schenkers ter wille te zijn. Over ruil van dieren wordt maar zelden iets medegedeeld; lijsten van zelf gefokte dieren beginnen pas aan het einde van de 19e eeuw met een zekere regelmaat te verschijnen.

Bronnen

De gegevens voor dit artikel zijn voornamelijk ontleend aan de volgende gepubliceerde bronnen.
1) Dierentuin Amsterdam: *Jaarboekje van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra*, 1852-1875, waarin jaarlijks de rubriek 'Geschenken voor de Diergaarde ontvangen', aangevuld met de lijsten van geschenken gepubliceerd in het *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde*, V, Afl. 1, (1884) die de periode 1874-1883 dekken. Deze lijsten zijn anoniem.
2) Dierentuin Rotterdam: A. A. van Bemmelen, *Jaarbericht van de Rotterdamsche Diergaarde over 1868-1869, tevens bevattende de korte geschiedenis dier inrichting, van hare stichting tot den 1sten Januari 1869* (Rotterdam, z.j., waarschijnlijk 1870), waarin relevant de lijst van geschenken 1 mei 1857-1 januari 1869 (helaas niet opgedeeld naar dieren, planten, museum specimina e.a.), de lijst van dieren die in '1868-9 in de Diergaarde geleefd hebben', de lijst van dieren geboren van 1 mei 1857 tot 1 januari 1869, en de 'Korte geschiedenis der Rotterdamsche Diergaarde van hare oprichting af tot 1 januari 1869'; A. A. van Bemmelen, *Jaarbericht van de Rotterdamsche Diergaarde over 1869-1871 met volledige lijsten der leden tot den 1sten Januari 1872* (Rotterdam z.j., waarschijnlijk 1872), waarin relevant de lijst van geschenken 1 januari 1869-1 januari 1872, de lijst van dieren die 'in de jaren 1869 en 1870 in de Diergaarde geleefd hebben', de lijst van dieren geboren in 1869 en 1870 en de 'Korte geschiedenis der Rotterdamsche Diergaarde van 1 Januari 1869 tot 1 Januari 1871'. Deze reeks van de hand van de toenmalige directeur (A. A. van Bemmelen, 1867-1897) is helaas niet vervolgd. Wel verschenen in de vakpers nu en dan berichten waarbij door de referent geklaagd werd dat er alles in stond behalve gegevens over de dieren (als voorbeeld het jaarverslag 1898 in *Der Zoologische Garten* 40 (1899) 'Über den Tierbestand und die Tierbewegung erhalten wir leider aus dem mir zugänglichen Berichte wiederum keine näheren Angaben.').
3) Dierentuin 's Gravenhage: *Verslag van het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap* (hierna treedt een aantal varianten op die soms aanzienlijk van elkaar afwijken) ('s-Gravenhage, gepubliceerd in het jaar van de algemene vergadering van aandeelhouders of in het jaar na dat vermeld op het omslag, 1863-1900). Deze verslagen omvatten jaarlijkse lijsten van geschenken 'voor de Diergaarde', terwijl in de hoofdtekst veelal uiterst summier over het bestand aan dieren, onregelmatig ook over verliezen en aankopen, bericht wordt. Een enkele maal treft men ook lijsten van het bestand of een deel daarvan en/of gefokte dieren aan.
De bibliotheek van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden verschafte de meeste boven opgesomde publikaties; hiaten werden opgevuld in de Artisbibliotheek te Amsterdam en het gemeentearchief van 's-Gravenhage. De betrokken personen te Amsterdam, mw. dra. F. F. J. M. Pieters, en te Den Haag, de heer W. de Koning-Gans, hebben deze studie mede mogelijk gemaakt.

Afb. 1. Eénlelcasuaris, *Casuarius Unappendiculatus;* Artis Jaarboekje 1862 (tegenover 198, G. J. Bos del., handgekleurde steendruk van P. J. M. Trap, 163 × 101 mm). Casuarissen werden al vroeg uit Nieuw-Guinea levend geïmporteerd.

Iets over aankopen van dieren

In het laatste kwart van de 19e eeuw kwam de dierenhandel tot grote bloei o.a. als gevolg van het oprichten van steeds meer dierentuinen in West- en Midden-Europa en de Verenigde Staten[2]. Een van de hoofdstukken in het boek van Brusse geeft een goed idee van de handel in wilde dieren in de vorige eeuw[3]. Echter ook buiten de dierenhandel om werden dieren aangekocht. In eerste instantie werd getracht materiaal van particulieren, vooral zeelieden, in de havens te kopen. Men mag vermoeden dat de oogst van de havens van Amsterdam en Rotterdam gewoonlijk in de plaatselijke diergaarden terecht kwam.
In de periode 1 mei 1857-1 januari 1869 (11½ jaar) werd door de Rotterdamsche Diergaarde totaal voor *f* 28.409,095 aan dieren aangekocht, wat dus neerkomt op gemiddeld meer dan *f* 2.400 per jaar, een enorm bedrag in die tijd dat men kan plaatsen tegenover *f* 89.666,515 voor 'Kosten van Beheer' (salarissen en kantoorkosten voor staf en personeel), over dezelfde periode gemiddeld ongeveer *f* 7.800 per jaar! Een aanvullende mededeling stelt echter dat dit slechts een netto uitgave voor dieraankopen was, d.w.z. 'de meeste gelden evenwel voor dier-aankoop moeten gevonden worden uit de opbrengst van den verkoop van in de Diergaarde geteelde dieren en van doubletten, en uit de winst, die gemaakt wordt bij koop en verkoop.' Alle dierentuinen handelden in dieren, wat blijkt uit de inventarislijsten (zie verderop in dit artikel). Daar schaamde niemand zich voor en soms wordt daarvan ook melding gemaakt in de jaarverslagen, bijv. van de Haagse Dierentuin waar in 1890 *f* 2.177,35, maar in 1891 slechts *f* 140,00, door dierverkopen opgebracht werd; daarbovenop kwam uiteraard nog wat verdiend werd aan de verkoop van eieren ter bebroeding bij liefhebbers, nl. respectievelijk *f* 170,36 en *f* 187,00. Zelden of nooit wordt opgegeven aan wie of aan welke instelling dieren of eieren verkocht werden. Dat een enkele dierentuin dienst deed als dierenwinkel, zoals we die nu kennen, blijkt o.a. uit een mededeling in het jaarverslag over

2 Zie Tabel 1 in A. C. van Bruggen, 'De dierentuin als cultuurhistorische instelling', *Vakblad voor Biologen* 64 (1984) 214.
3 M. J. Brusse, *Een dierenkolonie in een groote stad* ('s-Gravenhage 1898) 3-16.

1890 van de Haagse dierentuin: 'H.H. Mevrouw de Groothertogin van Mecklenburg vereerde op 11 September 1890 den tuin met een bezoek, en de Vorst van Thurn und Taxis en zijne Gemalin op 31 Augustus en 1 September. De laatsten schaften zich als herinnering aan hun bezoek een rosé-kakatoe aan.'
Over het algemeen blijkt het dus niet eenvoudig te zijn een precies inzicht in de uitgaven voor dierenaankopen te krijgen, laat staan wat betreft de aangeschafte dieren. De Haagse dierentuin kampte eeuwig met geldgebrek, waardoor regelmatige jaarlijkse aankopen meestal beperkt moesten blijven tot vogels en kleine zoogdieren (vooral apen). Dit is de enige van de Hollandse diergaarden die aanvankelijk onregelmatig, maar sinds 1887 regelmatiger, rapporteerde over aankopen – echter nooit zodanig dat men een indruk krijgt van het netto bestede bedrag of van *alle* aldus verkregen dieren. Grotere aankopen in de eerste 25 jaar waren o.a. een paar zebra's (1872), een paar bizons (1879, ƒ 500), ƒ 1.500 besteed aan vogels op de veiling te Antwerpen (1879), drie paren van drie soorten herten (1881), toerako's en toekans op de veiling in Antwerpen (1881). Een ter plaatse gefokte yak werd voor ƒ 100 verkocht aan de kortstondig bestaan hebbende dierentuin van Assen, d.w.z. voor iets minder dan een half jaar salaris voor een knecht van de sociëteit.
Van handelsprijzen krijgt men weinig hoogte; deze zullen ongetwijfeld aan de nodige fluctuaties onderhevig zijn geweest i.v.m. vraag (goed fokken en lang in leven houden bedierf de markt) en aanbod (politieke onrust in verre landen kon het aanbod sterk beïnvloeden[4]). Wel wordt soms ingegaan op prijsveranderingen. Deze laatste werden o.a. veroorzaakt door het op gang komen van de fokkerij. Portielje en Abramsz slaken zelfs de verzuchting 'Het eerste paar *Lady Amherst fazanten* kwam het Genootschap, naar we meenen, op niet minder dan ƒ 1.200 te staan! Tegenwoordig kunnen liefhebbers zich een paar dezer prachtige vogels voor eenige tientjes aanschaffen'[5]. Dat deze fazanten vlot bleken te broeden en dus steeds goedkoper werden, wordt al spoedig duidelijk als men leest op p. 8 in het verslag van de Haagse dierentuin over 1879: '. . . deze jonge beer werd aan den nieuw opgerigten Dierentuin te Assen verkocht voor de som van ƒ 80 en instede van dien een onlangs aangekocht paar Amherst fazanten als geschenk van den Heer Hageraats aangemerkt'[6].
Eénmaal is een zeer groot bedrag algemeen bekend geworden. Artis betaalde in 1860 voor het eerste paar nijlpaarden het ongehoorde bedrag van ƒ 12.600 aan een zekere Casanova, wiens vrouw met de dieren door Europa reisde[7]. Het is moeilijk dit bedrag in een historische context te plaatsen omdat vergelijkingsmateriaal eigenlijk niet aanwezig is. Volgens het verslag over 1863 beliep de gehele begroting van de dierentuin te 's-Gravenhage slechts ƒ 16.400 en uit het verslag over 1867 blijkt dat het personeel ƒ 6.735 kostte (in 1866 slechts ƒ 4.753). Zeer dure nijlpaarden dus!
Het betaalde bedrag bleek echter een uitstekende belegging te zijn; bovendien bleek dit liefde op het eerste gezicht – zonder te willen stellen dat het nijlpaard het wapendier van Artis is geworden, kan men toch opmerken dat Artis sinds 1860 eigenlijk nooit

4 In de dierentuinwereld is bekend dat de Mahdi-opstand, die de Soedan van 1882 tot 1899 ontoegankelijk maakte, de aanvoer van giraffen deed stagneren.
5 A. F. J. Portielje en S. Abramsz, *Het Artisboek* 2 (Zutphen z.j., moet zijn 1922) 177. 'Tegenwoordig' hier te interpreteren als het begin van de jaren twintig van onze eeuw.
6 De Lady Amherst-fazant, *Chrysolophus amherstiae*, afkomstig van hoogten tussen 2000 en 4000 m in de bergen van Zuidoost-Tibet en Zuidwest-China, is al vroeg een populaire inwoner van fazanterieën geworden. In 1828 werd de soort voor het eerst levend naar Europa (Londen) gebracht, maar pas met in 1870 geïmporteerde vogels (dierentuin Londen) kon goed gefokt worden. Deze vogels, samen met nog enige exemplaren ingevoerd in 1873-1874 en iets van vers bloed in 1930, zijn de stamouders van alle in Europa en Amerika gehouden Lady Amherst-fazanten. Zie J. Delacour, *The pheasants of the world* (Hindhead/Bures, 2e druk 1977).
7 H. van de Werken, 'Nijlpaarden/In het wild en in de dierentuin 2', *Artis* 23 (1977) 86-94.

zonder nijlpaarden is geweest en daarenboven aanzienlijke sommen heeft geïnvesteerd voor hun huisvesting. Wat betreft de belegging, het mannetje leefde 24 en het vrouwtje 36 jaar in de diergaarde; in die 24 jaar brachten zij totaal 15 jongen voort, waarvan er drie voorspoedig opgroeiden en verkocht werden. Het vijfde jong, het eerste dat in leven bleef, werd in 1864 naar New York verkocht voor ƒ 12.000 (dat kwam dus al aardig in de buurt van de koopprijs van het ouderpaar; nu nog de investering van ƒ 50.000 voor het eerste nijlpaardenhuis . . .) en een volgend naar Londen voor ƒ 9.600.
Een ander geval van een hoge prijs betreft eigenlijk het ruilen van een minder geschikt geschonken dier voor iets beters. Uit de volgende aanhaling van de gebeurtenissen uit 1868 in de Rotterdamse dierentuin blijkt hoe voordelig dit voor de zakelijke Rotterdammers is geweest en hoezeer de andere partij een kat in de zak had gekocht. Op p. 209 van Van Bemmelen leest men namelijk 'Met goedvinden van de gevers, de Heeren Vlierboom, werd besloten den jongen olifant te verkoopen, een dier, dat zich kenmerkte door verregaande kwaadheid en daarenboven een krom achterbeen had gekregen, en om voor die verkoopsom een gebouw te maken aan het onbewoonde uiteinde van den tuin nabij den Diergaarde-Singel; de olifant werd verkocht voor ƒ 4.200, vertrok naar Amerika, en kon daar aangekomen bijna in het geheel niet meer loopen; voor die gelden werd het kameel-drommedaris-gebouw gesticht, dat in moorschen stijl gebouwd is'[8]. Naar verluidt kwam het wel meer voor in de dierentuinwereld dat men elkaar afscheepte met slechte dieren.
Van Bemmelen kocht kennelijk ook dieren op reis: 'de 3 jonge Leeuwen en 1 volwassen Leeuwin uit den Zoölogischen tuin te Dresden en aldaar geboren; . . . het paar Gemzen voor de rots, welke jonge diertjes in een kleinen stal in Dresden bij een particulier leefden en aldaar door mij gevonden werden; . . .'[9].
De meest bijzondere aankoop deed Artis in het midden van de vorige eeuw, toen het privé dierenpark van de dertiende Earl of Derby op het landgoed Knowsley Park in Lancashire onder de hamer kwam; de erfgenamen wilden geld zien en dat betekende het einde van een terecht beroemde collectie. Volgens het Artisjaarboekje voor 1853 werd een aanzienlijke som besteed: 'Ook onze Diergaarde ontleende, door aankoop, aan Derby's verzameling menig sieraad, waaronder wij den merkwaardigen Eland *(Cervus alces)*, de Indische Edelherten *(Cervus aristoteles)*, de Bison *(Bos bison)*, de Quagga *(Equus quagga)*, en de kostbare verzameling Kraanvogels mogen tellen'[10]. De quagga, een uitgestorven type van zebra, waarvan nog maar heel weinig museummateriaal over is, is vermoedelijk het exemplaar dat via Artis uiteindelijk bij Lord Rothschild in het museum te Tring in Engeland terecht kwam[11].

De milde schenkers

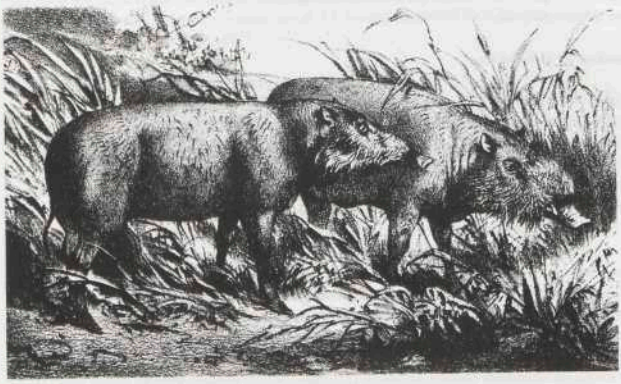
De meeste bronnen maken uitvoerig melding van geschonken dieren, geschenken afkomstig uit de kring van de leden of de burgerij en regelmatig ook van buiten de betrokken stad. Wie waren de gulle gevers? Dat waren ruwweg drie categorieën, nl. in eerste instantie personen woonachtig en/of werkzaam in de koloniën (Nederlands-Indië, Suriname en de Antillen, en tot 1871-1872 ook nog West-Afrika), koloniale gezagsdragers, handelsagenten en planters; in tweede instantie ingezetenen van Nederland die veelal inlandse dieren schonken of uit de tropen meegebrachte huisdieren na

8 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1868-1869* (z.j., ?1870) 209.
9 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 210-211.
10 Anoniem artikel, 'Diergaarde van den Graaf Derby, op Knowsley bij Liverpool', *Jaarboekje Artis* (1853) 93-96.
11 Zie P. Tuijn, 'Historical notes on the quagga [*Equus quagga* Gmelin, 1788; Mammalia, Perissodactyla] comprising some remarks on Buffon-editions published in Holland', *Bijdragen tot de Dierkunde* 36 (1966) 75-79.

verloop van tijd kwijt wilden. Over het algemeen ging het om een sociale bovenlaag van bestuurderen, landadel en intelligentia. De derde categorie tenslotte, was er een die de mogelijkheid had exotische dieren overal ter wereld op te doen, nl. 'scheepsgezagvoerders', maar ook reders en handelsagenten.
De Haagse dierentuin, de assepoester onder de Hollandse dierentuinen, verschilt ook in dit opzicht van de beide andere. Men leest uit de jaarverslagen dat men het erelidmaatschap en het lidmaatschap van verdienste[12] slechts spaarzaam wil verlenen waar dat echt verdiend is. Als voorbeeld moge dienen het verslag over 1868 (1869), waarin op p. 34 een halve bladzijde gewijd is aan de 'Eere-leden' en de andere helft aan de 'Leden van verdienste', allen opgesomd zonder functie of woonplaats. Het eerste lijstje omvat slechts 16 namen (waaronder die van de directeuren van de dierentuinen te Amsterdam, Antwerpen, Keulen en Rotterdam), het tweede 24. Dat is in Amsterdam wel anders! In het Artisjaarboekje 1871 vindt men 8 pagina's met honoraire leden gevolgd door 2 pagina's vol leden van verdiensten. De eerste lijst omvat drie Nederlandse prinsen, de 'Erf-Groothertog van Saksen-Weimar Eisenach', de keizer van Oostenrijk, de 'Beij van Tunis', de prins van Joinville, de pasja van Egypte, 'Z.H. Prins N. Troubetzkoy', vier (oud-)burgemeesters van Amsterdam, vier (oud-) gouverneursgeneraal van Nederlands-Indië, ministers, commissarissen des konings, enz., maar ook de 'Rijks Ontvanger te Lent en Bemmel' en een 'Entreposeur' te Amsterdam. Deze lijst geeft eveneens de namen van acht scheepskapiteins, die echter de belangrijkste categorie vormen onder de leden van verdiensten. Behalve de 22 'scheepsgezagvoerders' en 28 namen zonder opgave van beroep, treft men in deze opsomming ook een 'Fabrikant van gouden werken te Maastricht', een letterkundige en een 'photograaf' aan.
Had de Haagse dierentuin te kampen met een gebrek aan scheepvaartrelaties, in Rotterdam vooral lag dat bepaald wel anders. De lijst van ereleden beslaat 6 pagina's per 1 januari 1871 en omvat evenals in Amsterdam koloniale beambten, topfiguren in de handel en cultures, tien directeuren van planten- en dierentuinen, enz. De lijst van leden van verdienste omvat niet minder dan 87 namen, waarvan 80 vermeld als 'Scheepsgezagvoerder', drie opgegeven als (eerste) stuurman, een 'Handelaar', een marine-officier, een lid van het bestuur van de Gentse dierentuin en een componist[13]. Het is duidelijk dat deze scheepskapiteins niet alleen schenkers van dieren waren, maar tevens voor gratis vervoer zorgden. Overigens vindt men onder de ereleden ook reders, staf van de Hollandsche Spoorweg-Maatschappij, en zelfs een 'Scheepsgezagvoerder'; kon men promoveren van lid van verdienste tot erelid?
Tot de schenkers behoorden natuurlijk ook leden van het vorstenhuis. Als regel hadden zij echter niet veel te vergeven; uiteraard kwam er wel eens hert of fazant van Het Loo, of een papegaai. Een enkele maal kreeg het vorstenhuis kennelijk dieren ten geschenke, die men dan wel doorgaf zoals de casuaris die de Haagse dierentuin in 1874 van Koning Willem III kreeg (zie afb. 1). In dat opzicht zat deze dierentuin het dichtst bij het vuur en warmde zich dus het best. In de periode 1863-1899 (37 jaar) wordt zesmaal melding gemaakt van een of meer koninklijke geschenken voor de diergaarde. De Rotterdamsche Diergaarde ontving in de periode 1857-1869 geen enkel vorstelijk geschenk, Artis daarentegen van 1851-1883 (33 jaar dus) maar liefst viermaal in de periode

12 Men onderscheidt altijd twee lichtelijk in status verschillende typen van niet-betalende leden, nl. de ere- of honoraire leden en de leden van verdienste(n). Het is moeilijk een scherp onderscheid te maken, de ereleden waren veelal de schenkers van de dieren, de leden van verdiensten verleenden wellicht meer diensten als vrij vervoer per schip.

13 Van Bemmelen, *Jaarberichi Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j. ?1872) 5-10 (ereleden), 11-13 (leden van verdiensten). De componist is W. Hutschenruyter, kapelmeester van het 'Korps Stafmuziekanten der Stedelijke Schutterij', de man verantwoordelijk voor de zo succesvolle concerten in de Rotterdamsche Diergaarde.

Afb. 2. Paar baardzwijnen, *Sus barbatus*, van Borneo, in 1864 aan Artis geschonken door baron Sloet van de Beele, gouverneur-generaal van Nederlands-Indië; Artis Jaarboekje 1865 (tegenover 148, G. J. Bos del., steendruk op wellicht met de hand aangebracht crème ondergrond van P. J. M. Trap, 163 × 101 mm). Deze dieren waren voor de eerste maal levend in Europa geïmporteerd; als gevolg van veterinaire bepalingen zijn wilde varkens heden ten dage in dierentuinen helaas sterk gereduceerd in aantal.

1874-1880. Artis trok dus, en bepaald niet ten onrechte, de meeste aandacht van de monarch en zijn familie.

De geschenken in het algemeen

De aangeboden dieren variëren van insekten tot olifanten, maar er is een duidelijke tendens van dieren vooral uit Nederlands-Indië (apen, roofdieren, olifanten, herten, zwijnen [zie afb. 2], hoenderachtigen, duiven en papegaaien), uit de West (herten, pekari's, agoeti's, pauwiezen en papegaaien) en in mindere mate ook uit West-Afrika (tot het begin van de jaren zeventig). In 1869 werd het Suezkanaal geopend, dat de scheepsroute naar Indië verlegde van de Kaap de Goede Hoop naar de Middellandse Zee, hetgeen natuurlijk een enorme verkorting opleverde en daardoor ook dierentransporten ten goede kwam. Dat er frequent vervanging van dieren nodig was, moet in het licht van de tijd gezien worden. De sterfte moet enorm geweest zijn; de bronnen wat betreft de Haagse en Rotterdamse tuinen sommen nog al eens de jaarlijkse verliezen op, maar over het algemeen was men niet zo open hierover[14]. De stand van de zoötechniek en veterinaire wetenschappen was nog op een bijzonder laag niveau en de sterfte veroorzaakt door ziekten, trauma, verkeerde voeding, huisvesting en behandeling, enz. was werkelijk niet gering. Aan de import werden echter in het geheel geen belemmeringen opgelegd. Een eeuw geleden leek de natuur nog geheel onuitputtelijk en aan veterinaire verbodsbepalingen, quarantaine en dergelijke meer, was men nog niet toe.
Dieren uit Nederland spelen een zeer belangrijke rol bij de geschenken. Soms maakten dergelijke geschenken het merendeel uit van wat in een jaar binnenkwam. Daarnaast is

14 Over de sterfte onder dierentuindieren en de toenmalige opvattingen daarover wordt verwezen naar 'Dr. W. B.' (?Baarslag), 'Over de sterfte van dieren in de dierentuinen', *Artis Jaarboekje* (1857) 129-135, Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1868-1869* (z.j., ?1870) 248-252, en Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 211.

er een kleine categorie van giften die bestaat uit huisdieren, waarna de ongewone, soms zelfs bizarre, gaven nog overblijven.

Ongewone geschenken en huisdieren

Veel geschenken zouden vandaag de dag als bizar gekwalificeerd dienen te worden. Allereerst zijn daar de kleurafwijkingen; zeker in die tijd was men dol op albino's, die dan ook regelmatig aangeboden werden (mol, egel, eekhoorn, huismus, enz.). Verder werden ook misvormingen, andere afwijkingen en zelfs artefacten in de diergaarde gedeponeerd. Onder de geschenken bevonden zich een misvormde paling, een paling zonder staart, een karper met afwijkende vinnen, een tweeslachtig hoen, een misgeboorte van een haan, '1 Kip om het jaar wit of zwart getekend' (Den Haag 1872), 'Witte Haan en Hen roodgeverwd' (ibidem 1864-1865), 'Gewone Huishaan met geënte sporen in den kam' (Artis Jaarboekje 1866), enz. Mochten deze goede gaven een weinig wetenschappelijk karakter hebben en slechts in geringe mate bijdragen aan de bloei van de betrokken instelling, het schenken van een oud rijpaard (Artis 1881) doet de wenkbrauwen optrekken. Was dat bedoeld als mak rijdier voor de kinderen of is het verdwenen in de magen van de grote roofdieren?
Bastaarden waren evenzeer in trek als abnormaliteiten. Dankbaar wordt gememoreerd dat kruisingen van kanarie en putter, kip en fazant, kip en parelhoen e.d. meer ontvangen zijn. Artis 1874-1875 meldt zelfs 'Drie jonge bastaarden gekweekt uit konijn en haas', wat buitengewoon onwaarschijnlijk lijkt[15].
Merkwaardig is dat naar verhouding veel honden werden geschonken; er is bijna geen jaarverslag dat niet een of meer, vaak uitzonderlijke rassen vertegenwoordigende, honden opsomt. Het mooiste geschenk in deze rubriek is zeker '1 Luxe-hond [Fik]' van jhr. van de Pol (Den Haag 1881)! Ligt hier een drama aan ten grondslag, het afstaan van een geliefd huisdier om ruzie of anderszins te vermijden? Men dient zich te realiseren dat het houden van honden in de tweede helft van de vorige eeuw bij lange na niet zo verbreid was als tegenwoordig. Het waren meestal echte gebruiksdieren als trek-, waak-, herders- en jachthonden, die dus nooit binnen kwamen en niet in die mate de rol van huisdier vervulden zoals wij dat nu gewend zijn. De eerste hondententoonstelling in Nederland werd pas in 1872 gehouden; wij lezen in het verslag over dat jaar van de Haagse dierentuin dat voorbereidingen getroffen werden tot 'regeling eener tentoonstelling van honden, eene expositie die hier te lande nog nieuw is en alleen ten vorige jare [1872] in *Rotterdam* met goed gevolg is gehouden.' Het volgende jaarverslag vermeldt dan ook dat de hondententoonstelling een succes was, want 300 eigenaren 'zonden meer dan 400 honden, waaronder zeldzame en bijzonder kostbare exemplaren.'
Ook huiskatten figureren op de lijsten van geschenken; veelal waren dat gewone katten, soms uit de koloniën of van elders, maar een enkele maal worden bijzondere rassen als Siamese of angorakkatten vermeld. Andere aangeboden gedomesticeerde dieren zijn meestal witte muizen en ratten, verder een enkele geit of pony en zo meer.
De dierentuinen bleken echter vooral veel waarde te hechten aan uitgebreide collecties van rassen van tamme duiven, waarvoor in Artis zelfs een duivenhuis ingericht werd. Deze al lang bestaande belangstelling voor huisduiven was nog eens extra gestimuleerd door Darwin die deze vogels bestudeerde als objecten van kunstmatige teeltkeus. In 1869/1870 bezat de Rotterdamsche Diergaarde o.a. 150 huisduiven in talloze rassen,

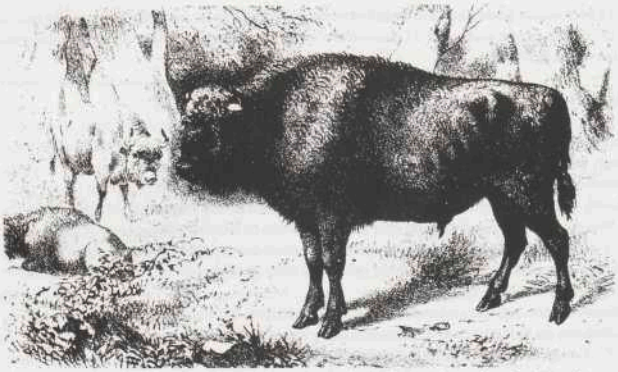
15 Volgens A. P. Gray, *Mammalian hybrids. A check-list with bibliography* (Slough 1972) is er niet één authentiek geval van kruising tussen haas en konijn bekend. Misschien hebben mededelingen over dergelijke hybriden iets te maken met de term 'haaskonijn', die wellicht gebruikt werd om enigszins haasachtige konijnenrassen aan te duiden.

naast nog ten minste 16 soorten wilde duiven[16]. In het eerste decennium van de Haagse dierentuin (1863-1873) had deze instelling al 32 duivenrassen ten toon kunnen stellen naast nog 27 soorten wilde duiven[17].

Inlandse dieren als geschenken

Inlandse dieren maakten een hoog percentage van de geschenkzendingen uit, vooral in de Haagse dierentuin. Westeuropese dieren werden echter als minder aantrekkelijk voor het publiek beschouwd en waren zodoende minder gevraagd en zelden gekocht. Veel soorten zijn klein, weinig spectaculair, en moeilijk in leven te houden. Uit financiële nood was de Haagse dierentuin gedwongen zich te specialiseren in Nederlandse vogels, wat met enig succes bekroond werd. Er moet echter een aanzienlijke 'omzet' van inheemse fauna geweest zijn, iets wat overigens in het geheel geen rol speelde, omdat de dieren bijzonder gemakkelijk te vervangen waren.
Hoe belangrijk inlandse dieren ook voor de andere dierentuinen waren, leert een berekening naar aanleiding van de in Rotterdam binnengekomen geschenken over de twee jaren 1869 en 1870[18]. Een grove optelling (het is niet altijd mogelijk de zaken scherp te onderscheiden!) toont aan dat 69 zendingen uit Nederland (d.w.z. van inlandse dieren), 62 uit Oost-Indië, 17 uit Afrika (vnl. West-Afrika) en slechts 5 uit de West werden ontvangen. Ook hier vindt men weer èn het enorme belang van de koloniën in Azië èn dat van de haven van Rotterdam voor deze handelsstroom gereflecteerd. De geschenken van Nederlandse dieren vormden in die jaren dus het leeuwedeel, hoewel die uit Oost-Indië, althans getalsmatig, vrijwel even belangrijk waren. De Nederlandse zendingen betroffen vaak zeer aanzienlijke aantallen dieren, vooral vogels. De grootste geschenkzending in die twee jaren is die van F. L. Brouwer te Utrecht, die 156 vogels in 40 soorten zond. Dat dit niet allemaal directe wildvangsten waren, blijkt uit het feit dat er een 'Pratende Spreeuw' en een kruising tussen vink en keep bij waren.
Vaak reflecteren de lijsten van geschenken en/of de commentaren daarop gemakkelijk te traceren gebeurtenissen. In het Artis Jaarboekje 1864 (geschenken over het dienstjaar 1862-1863) worden o.a. als geschonken vermeld tweemaal een 'Steppen-Zandhoen' (steppenhoen, *Syrrhaptes paradoxus*), nl. van Zandvoort en Bloemendaal. Deze vogelsoort, die eigenlijk niet in de Nederlandse fauna thuishoort, komt onregelmatig invasiegewijs in ons land voor; bij de grote invasie van 1863 werd zelfs gebroed in de duinen van Noord-Holland. De beide levend aan Artis gegeven exemplaren worden o.a. vermeld door Van Wickevoort Crommelin[19]. De Siberische notenkraker *(Nucifraga caryocatactes macrorhynchus)*, eveneens een onregelmatige gast uit het oosten, is echter minder zeldzaam. De invasie van 1864[20] is o.a. op te sporen door twee aan Artis geschonken exemplaren van respectievelijk Balk (Friesland) en Oldenzaal (Artis Jaarboekje 1865).
Soms werden verbazingwekkende aantallen dieren aangeboden, waarbij kennelijk gehele populaties onnadenkend uitgegroeid werden, vaak van soorten die anno 1988 als bedreigd beschouwd worden: 39 duinhagedissen (van een gulle gever uit 's-Graven-

16 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 91-92.
17 *Verslag Haagse dierentuin (1873)* (1874) 46-48. De verleiding de meest ongewone namen te citeren is te sterk: Almond, Astracan of Wolduif, Barbies, Ekster, Engelsche Kropper of Smient, Goudvink, Kipduif, Nonnetje, Pagadet, Raadsheer, Valkenet, Zwaanduif.
18 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 50-73.
19 J. P. van Wickevoort Crommelin, 'Observations sur *Syrrhaptes paradoxus*', *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde* 1 (1863) 219-227.
20 Zie o.a. C. Eykman, P. A. Hens, F. C. van Heurn, C. G. B. ten Kate, J. G. van Marle, G. van der Meer, M. J. Tekke en T. G. de Vries, *De Nederlandsche vogels, Eerste deel (Raaf-Koekoek)* (Wageningen 1937) 70.

Afb. 3. Europese bizon of wisent, *Bison bonasus*, paar in 1862 aan Artis geschonken door de tsaar van Rusland; Artis Jaarboekje 1863 (tegenover 174, G. J. Bos del., steendruk op wellicht met de hand aangebrachte crême ondergrond van P. J. M. Trap, 163 × 98 mm). Toen al bezat de keizer van Rusland het monopolie op de destijds al sterk bedreigde Europese pendant van de bizon.

hage; Haagse dierentuin, 1893), 51 ringslangen (vanuit Brummen geschonken; Artis, 1861-1862), 18 gladde slangen (vanuit Den Haag; Haagse dierentuin, 1894), 33 gevlekte landsalamanders (vanuit Amsterdam; Artis, 1882) en zelfs éénmaal zeven vliegende herten *(Lucanus cervus)*, onze grootste kever en een van de weinige nu met name genoemde beschermde insekten (vanuit Den Haag; Haagse dierentuin, 1897). Deze dieren behoeven niet noodzakelijkerwijs ter plaatse gevangen te zijn; het vermoeden rijst dat bijvoorbeeld de Haagse schenkers een buitenplaats in Gelderland bezaten of iets dergelijks.

Niet-Nederlandse Europese dieren figureren eveneens tamelijk frequent in de lijsten van geschenken. Ondanks het feit dat de Haagse dierentuin geen 'verscheurende dieren' opnam, waren bruine beren en wolven eigenlijk altijd vertegenwoordigd. Trouwens, met deze dieren werd al vroeg gefokt. Het waardevolste en zeker meest opzienbarende geschenk was een paar wisenten of Europese bizons aan Artis in 1862 (zie afb. 3); deze dieren waren immers zeldzaam en spectaculair, waarmee aan de eisen van het publiek voldaan was. De wisenten waren geschonken door de tsaar van Rusland, die toen het alleenrecht op wisenten had. Overigens is dit geschenk aan de Amsterdamse dierentuin mogelijk een 'ingefluisterd' geschenk geweest; koning Willem III, de hoge beschermheer van Artis, was immers direct geparenteerd aan het vorstenhuis Romanov.

De exotische geschenken

De belangrijkste geschenken waren uiteraard de grotere exotische dieren. Het is daarom ook onmogelijk hieruit zelfs maar een keus te doen. De eerste orang-oetan (zie afb. 4) en olifant van Sumatra in de Haagse dierentuin hebben terecht een zekere bekendheid verworven. Minder bekend is dat 's-Gravenhage ook in de 19e eeuw succes gehad heeft met paradijsvogels, die zelfs vandaag de dag als geenszins gemakkelijk te boek staan. In het jaarverslag over 1879 (1880) leest men op p. 9 'Onder de ten vorigen jare ten geschenke ontvangen dieren, . . . , mogen we hier wijzen op het even kostbaar als zeldzaam geschenk van de Heeren P. F. Laging Tobias te Palembang en A. A. Bruijn te Ternate, bestaande uit twee Paradijsvogels. Deze vogels, van welke slechts korten tijd

exemplaren geleefd hebben in de Zoölogische tuinen te Londen, Parijs en Berlijn, zijn thans bijna een jaar in ons bezit; zij verkeeren in den besten welstand en geven, daar zij met goed gevolg den ruitijd hebben doorstaan, grond tot de verwachting dat zij nog langen tijd een der grootste sieraden van onzen Tuin zullen zijn.' In de lijst van geschenken wordt de soort opgevoerd als *Paradisea papuana;* de correcte naam is *Paradisaea minor* en de dieren werden kennelijk via Ternate (Molukken) verscheept, daar hun voorkomen beperkt is tot delen van westelijk Nieuw-Guinea en enige omliggende eilanden. In het volgende jaar is er nog een over en in 1881 blijkt ook deze gestorven te zijn. Dat dit toen zeker opvallende succes niet onopgemerkt is gebleven, blijkt o.a. uit een passage bij Van Balen[21].

Hoezeer de Haagse dierentuin ook ernstig streefde naar wetenschappelijke erkenning, die liet toch veel te wensen over vergeleken bij Artis en de Rotterdamsche Diergaarde. Dat doet niets af aan een werkelijke bijdrage aan de wetenschap, de ontdekking van een tot dan toe onbekende aap uit Afrika – de zwarte mangabey is als zodanig voor het eerst in de wetenschap geïntroduceerd via de Haagse dierentuin. In 1890 ontving men van A. Greshoff te Banana aan de Congorivier 'eene nieuwe soort aap', die hij in het binnenland bij de Stanleyvallen (Stanleyville, nu Kisangani) gekocht had. Dit dier werd door de toenmalige directeur, dr. A. C. Oudemans, officiëel gedoopt als *Cercopithecus aterrimus*[22]. Helaas leefde deze zeldzame aap slechts kort, hoewel Oudemans er in geslaagd was het zeer onderkomen dier te doen aansterken. Dit exemplaar, een wetenschappelijk bewijsstuk (holotype), bevindt zich nog steeds in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden. Veel nieuwe vormen, vooral van apen en papegaaien (en andere vogels) werden ontdekt in de Amsterdamse en Rotterdamse dierentuinen, hoewel sommige van de gegeven namen later gesynoniemiseerd werden.

Van andere dieren heeft men de zeldzaamheid niet of wellicht te laat beseft. Vermeldden wij boven reeds de quagga (waarvan in 1883 het laatste levende exemplaar in Artis de laatste adem uitblies, zonder dat dit overigens in het desbetreffende Artis Jaarboekje gereflecteerd werd), ook twee Noordamerikaanse vogels, de trekduif *(Ectopistes migratorius)* en de Carolinaparkiet *(Conuropsis carolinensis)*, verdwenen voorgoed van deze aardbodem nl. in 1914 en 1918 (beide in de dierentuin van Cincinnati, Ohio, V.S.). Beide soorten komen in lijsten van geschenken en inventarissen voor en men dient aan te nemen dat de zeldzaamheid genoegzaam bekend was. Wat betreft de Haagse en Rotterdamse dierentuinen werd getracht opgezette exemplaren te traceren, edoch zonder succes[23].

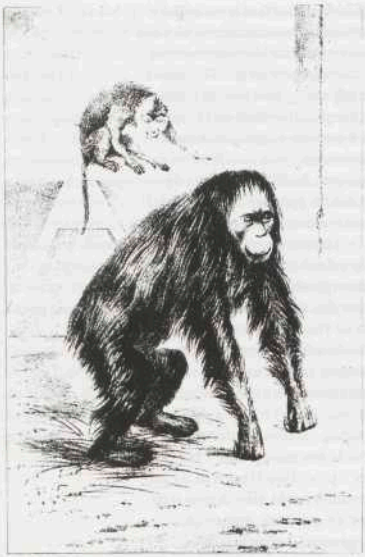
21 J. H. van Balen, *De dierenwereld van Insulinde in woord en beeld. II, De vogels* (Deventer z.j. = 1915) 567: 'Hij werd ook in Amsterdam en Den Haag in de dierentuinen meermalen aangetroffen. Ik zag hem lang geleden (ik meen omstreeks 1880) in den Haagschen Dierentuin, waar hij uitstekend tierde.'

22 A. C. Oudemans, Über zwei seltene und eine neue Art Affen des zoologischen Gartens im Haag, Holland, *Der Zoologische Garten (Zoologischer Beobachter)* 31 (1890) 266-269. Volgens P. Dandelot in J. Meester en H. W. Setzer, *The mammals of Africa. An identification manual* (Washington D.C. 1971) Primates 13, moet de soort heten *Cercocebus (Lophocebus) aterrimus.* Smeenk echter in zijn bewerking van Th. Haltenorth en H. Diller, *Elseviers gids van de Afrikaanse zoogdieren* (Amsterdam/Brussel 1979), noemt haar *Lophocebus albigena aterrimus.*

23 Volgens de rijksornitholoog, Dr. G. F. Mees, is er geen materiaal van beide soorten afkomstig van de Haagse of Rotterdamse dierentuinen in het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden aanwezig. Volgens Drs. R. Schouten (Museon, het vroegere Museum voor het Onderwijs, 's-Gravenhage) zijn in dit museum wel papegaaien van de voormalige Haagse dierentuin, maar geen Carolinaparkieten; de trekduiven in deze collectie zijn eveneens niet van beide genoemde dierentuinen afkomstig. Het vaak buitengewoon waardevolle materiaal van het museum van de Haagse dierentuin blijkt her en der verspreid of zelfs wel vernietigd te zijn. Voor Artis ligt de zaak in zoverre anders, dat het materiaal ten dele aanvankelijk in Leiden gedeponeerd is en daarna in het Zoölogisch Museum Amsterdam bewaard is. Veel materiaal van de oude Rotterdamsche Diergaarde wordt eveneens in Leiden bewaard.

Naast de fazanten en andere hoenderachtigen en de eendachtigen (zwanen, ganzen, eenden en verwanten), behoorden vanouds de papegaaiachtigen (Psittacidae s.l.) tot de favorieten in de 19e-eeuwse dierentuinen. Deze bij uitstek exotische vogels waren kleurrijk, lawaaiig (vaak tot 'spreken' te brengen), gemakkelijk te verkrijgen, vervoeren, houden en temmen, en bereikten zelfs toenmaals naar verhouding respectabele leeftijden. Bovendien is de groep zeer rijk aan soorten (332), zodat het altijd gemakkelijk was vormen ten toon te stellen die elders niet vertegenwoordigd waren. Papegaaiachtigen figureren ook prominent in de lijsten van schenkingen, waarschijnlijk vaak huisdieren die men eerder uit de tropen meegebracht had. Behalve waar sprake is van volledige inventarislijsten (Rotterdamsche Diergaarde[24]), stuit men nog al eens op lijsten van papegaaien, waarvan die van Artis[25] de belangrijkste is. Deze lijst geeft een totaal van 165 exemplaren in 72 soorten (waaronder vijf nieuwe) van een toenmalig totaal van 384 bekende soorten. Enkele soorten zijn in grotere aantallen voorhanden, de populaire en meest aangevoerde (dus geschonken) vormen, o.a. 24 grijze roodstaartpapegaaien *(Psittacus erithacus)* uit West-Afrika ('grauwe papegaai'). In de lijst vindt men ook een Carolinaparkiet. In de eerste kwart-eeuw van haar bestaan wist Artis dus al een papegaaiencollectie van bijna 20% van de soorten op te bouwen!
Ook de Haagse dierentuin was bijzonder trots op zijn papegaaien. Naast lijsten van orchideeën, vindt men in de jaarverslagen op onregelmatige tijdstippen ook lijsten van papegaaiachtigen. De laatste Carolinaparkieten (althans in de 19e eeuw; het is onwaarschijnlijk dat nog daarna Carolinaparkieten in de collectie zijn geweest), een tweetal, worden vermeld per 1 januari 1886.
Boven is reeds opgemerkt dat de dierentuinen vaak gewoon als dierenwinkels dienst deden. Juist bij de papegaaiachtigen is dat bijvoorbeeld buitengewoon duidelijk in de inventarislijsten van de Rotterdamsche Diergaarde. Die over 1869 en 1870 vermeldt totaal maar liefst 428 papegaaien in 58 soorten[26], maar hiervan bestaat het merendeel, nl. 230 individuen, uit wat wij nu grasparkiet (ons populaire kooivogeltje) noemen. Van de overblijvende 198 papegaaien waren bovendien nog vier soorten door meer dan tien individuen vertegenwoordigd (waaronder de Carolinaparkiet!).
Een geschenk dat veel aandacht getrokken heeft, is een van de sterletten van Artis. Zowel Portielje en Abramsz als Nieuwendijk vermelden dat een heer, die onder de naam Prochoroff doorging, zes exemplaren van de sterlet *(Acipenser ruthenus,* een merkwaardige primitieve zoetwatervis uit Oost-Europa) aan het Artisaquarium schonk in 1883[27]. De betrokken heer blijft geheimzinnig, 'een naar men aannam incognito reizende Russische prins uit het toenmalige St. Petersburg', ook de schenking is niet vermeld in de lijsten van giften voor het jaar 1883 en het jaar daarvoor; deze lijsten maken overigens maar uiterst zelden melding van geschenken voor het aquarium. Een van deze vissen overleefde tot 1953 en hield het dus 70 jaar uit aan de Plantage Middenlaan te Amsterdam – wel een geschenk waar men plezier aan beleefde!

24 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1868-1869* (z.j., ?1870) 127-151, en Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 74-101.
25 O. Finsch, 'Naamlijst der in de diergaarde levende papegaaijen ten dienste der bezoekers van den tuin ingerigt', *Nederlandsch Tijdschrift voor de Dierkunde* 1 (1863) VI-XXIV.
26 Van Bemmelen, *Jaarbericht Rotterdamsche Diergaarde 1869-1871* (z.j., ?1872) 88-91.
27 Portielje en Abramsz, *Artisboek* 2 (z.j. = 1922) 284; J. G. Nieuwendijk, *Zoo was Artis – zo is Artis* (Amsterdam 1970) 121; J. G. Nieuwendijk, '100 Jaar Artis-Aquarium', *Artis* 28 (1982) 104. Deze beroemde sterlet is ongetwijfeld ook elders in de literatuur vermeld.

Afb. 4. Sumatraanse orang-oetan, *Pongo pygmaeus abeli*, samen met een makaak (vermoedelijk een java-aap, *Macaca fascicularis*), in de Haagse dierentuin in 1877; ontleend aan jaarverslag Haagse dierentuin over 1877 (1878) (frontispiece, tekenaar onbekend, steendruk van Wed. A. Spanier & Zn., 218 × 132 mm). Dit dier bleef bijna vier jaar in leven (1876-1879), een record in die dagen; bovendien was het een van de eerste aangevoerde Sumatraanse orang-oetans — in het laatste kwart van de 19e eeuw was de Borneovorm van deze mensaap veel beter bekend dan zijn neef van Sumatra, welk eiland nog nauwelijks onder Nederlands gezag gebracht was.

Een vergelijking van java-apen, luipaarden en pekari's

Het is interessant een vergelijking te maken tussen de drie Hollandse dierentuinen in de 19e eeuw, voor zover gegevens beschikbaar zijn. Hiervoor zijn drie typen van dieren gekozen, nl. de Java-aap *(Macaca fascicularis)*, wijd verspreid in Indonesië (vasteland van Zuid-Azië, Sumatra, Borneo, Java en de Filippijnen) en populair als exotisch huisdier, de panter of luipaard *(Panthera pardus)*, buitengewoon wijd verbreid over Afrika en Azië oostwaarts tot in Korea en zuidwaarts tot op Java (alwaar thans zeldzaam geworden), echter met uitzondering van Sumatra, en de beide pekari's of navelzwijnen, nl. de halsbandpekari *(Tayassu tajacu)*, bekend van de zuidelijke Verenigde Staten tot Argentinië, en de witlippekari *(Tayassu pecari)*, die voorkomt van Mexico tot Paraguay (beide soorten komen algemeen voor in Suriname). Deze vier diersoorten zijn (waren) algemeen, gemakkelijk te vangen, in leven te houden en te vervoeren, ook al vanwege de naar verhouding geringe grootte.
Luipaarden werden met grote regelmaat uit Oost-Indië (meest Java) en incidenteel ook uit Afrika (meest West-Afrika) aangevoerd en als geschenk opgevoerd; deze soort kent een in dierentuinen toen en nu nog altijd populaire melanistische vorm, de zwarte panter, o.a. destijds niet zeldzaam op Java. De Haagse dierentuin had aanvankelijk als beleidslijn geen grote 'wilde dieren' (grote katachtige roofdieren) te houden; in de gehele periode in de 19e eeuw (1863-1900) werd slechts éénmaal een luipaard geschonken (1878). In 1857-1870 (13½ jaar werden de Rotterdamsche Diergaarde 46 luipaarden aangeboden, wat neerkomt op bijna drie per jaar. Dat bleek in Amsterdam heel wat minder te zijn; daar werden in 1850-1884 (33 jaar) totaal slechts 56 panters geschonken, met merkwaardige ups en downs in de aanbieding, bijvoorbeeld sinds

1871 maar totaal vier! Dit komt uit op gemiddeld nog geen twee per jaar (precies 1,7), dus iets meer dan de helft van wat in Rotterdam als geschenk arriveerde. Wat is hier aan de hand? Beide dierentuinen hadden voldoende plaats voor deze de kleinste onder de grote katachtige roofdieren; bovendien konden ze snel doorverkocht of geruild worden. Gezien het feit dat het merendeel van de dieren uit Java afkomstig was, lijkt de conclusie voor de hand te liggen, dat het leeuwedeel van het scheepvaartverkeer met Oost-Indië via Rotterdam verliep en niet via Amsterdam. Dit wijst weer eens op de locale gebondenheid van de Hollandse dierentuinen in de vorige eeuw.
Dit wordt bevestigd door de aantallen aangevoerde Java-apen. In 13½ jaar kreeg de Rotterdamsche Diergaarde 277 Java-apen, of iets meer dan 20 (precies 20,5) gemiddeld per jaar; Artis ontving als geschenk over 33 jaar echter slechts 185, wat neerkomt op een gemiddelde van bijna zes (precies 5,6) per jaar. De Haagse dierentuin, assepoester immers, scoorde ook in dit opzicht weer veel lager door maar 68 stuks van deze apen over 27 jaar te ontvangen, gemiddeld dus twee à drie (precies 2,5) exemplaren per jaar. Hieruit blijkt dat de Rotterdamsche Diergaarde meer dan driemaal zo veel Java-apen aangeboden kreeg als Artis en achtmaal zo veel als de Haagse dierentuin. Ook hieraan zou men weer de conclusie mogen verbinden dat de scheepvaart op Nederlands-Indië in Rotterdam meer betekende dan in Amsterdam en dat het geringe aantal Java-apen in 's-Gravenhage aangeboden in eerste instantie (weer) te wijten was aan het ontbreken van een haven met overzeese handelsconnecties.
Wat betreft de pekari's ligt het een beetje anders. Deze kleine varkens werden aangevoerd uit Suriname: Amsterdam 30 in 33 jaar (gemiddeld iets minder dan 1 per jaar), Rotterdam 5 in 13½ jaar (gemiddeld iets meer dan 1 per 3 jaar), Den Haag 8 in 33 jaar (gemiddeld iets minder dan 1 per 4 jaar; de Haagse dierentuin kocht deze dieren zelfs aan, o.a. in 1884, toen al tien jaar lang geen pekari's meer als geschenk aangeboden waren). Blijkbaar werden pekari's zeer onregelmatig aangevoerd, hoewel jaarlijks grotere of kleinere geschenkzendingen uit de West ontvangen werden. Artis ontving dus ruwweg drie tot viermaal zo veel pekari's als de dierentuinen te Rotterdam en den Haag. Mogen wij daaruit concluderen dat het scheepvaartverkeer met Suriname meer via Amsterdam dan via Rotterdam verliep? Overigens is de positie van de Haagse dierentuin in deze in zoverre merkwaardig dat deze instelling bijna gelijk loopt met de Rotterdamse. Wellicht waren deze wilde varkentjes zo klein dat ze gemakkelijk van Amsterdam (waar de dierentuin wel een surplus gehad zal hebben, want de dieren bleven redelijk in leven) naar Den Haag te vervoeren waren, per spoor of anderszins. Of Amsterdam inderdaad de aanvoerhaven voor Westindische dieren was, kunnen wij onderzoeken door na te gaan hoeveel zendingen uit de West in de respectievelijke dierentuinen ontvangen werden. Uit de lijsten van geschenken is dat niet altijd zuiver te bepalen en soms moesten arbitraire beslissingen genomen worden. Het volgende staatje geeft de cijfers:

Amsterdam	33 jaar	Oost-Indië	672 zendingen = ca. 20	per jaar
Rotterdam	13½ jaar	Oost-Indië	471 zendingen = ca. 35	per jaar
's-Gravenhage	34 jaar	Oost-Indië	223 zendingen = ca. 6,5	per jaar
Amsterdam	33 jaar	West-Indië	255 zendingen = ca. 8	per jaar
Rotterdam	13½ jaar	West-Indië	63 zendingen = ca. 5	per jaar
's-Gravenhage	34 jaar	West-Indië	51 zendingen = ca. 1,5	per jaar
Amsterdam	33 jaar	Nederland	798 zendingen = ca. 24	per jaar
Rotterdam	13½ jaar	Nederland	164 zendingen = ca. 12	per jaar
's-Gravenhage	34 jaar	Nederland	677 zendingen = ca. 20	per jaar

Hieruit blijkt dat in Amsterdam meer dan anderhalf maal zo veel zendingen uit de West werden ontvangen als in Rotterdam, om van Den Haag nog maar te zwijgen. Het scheepvaartverkeersoverwicht wat betreft Nederlands-Indië van Rotterdam komt hier ook zeer duidelijk tot uiting. Dat 's-Gravenhage afhankelijk was van inlandse geschenken en zich daar destijds ook wijselijk op specialiseerde (vooral vogels) is eveneens zonneklaar; in hoeverre oorzaak en gevolg vermengd worden, is hieraan niet te zien. Uit de gemiddelden per jaar blijkt eveneens dat het volume van de ontvangen geschenken in Amsterdam en Rotterdam niet uiteenlopen; uit de Oost, de West en het vaderland werden daar per jaar 52 geschenkzendingen ontvangen, terwijl dat voor de assepoester in Den Haag iets meer dan de helft daarvan, nl. 28, beliep. Hierbij spelen de uiterst geringe aantallen van zendingen van elders totaal geen rol; dat moet voor alle Hollandse dierentuinen even beperkt geweest zijn.
Uit het bovenstaande blijkt hoezeer de Hollandse dierentuinen in de tweede helft van de vorige eeuw afhankelijk waren van geschenkzendingen; dat de schenkers deze instellingen niet in de steek lieten, is genoegzaam aangetoond.

Deze studie is opgedragen aan de nagedachtenis van de jongste broer van mijn moeder, G. van Eijk Bijleveld, die de schrijver op zeer jeugdige leeftijd bij de exotische dieren in de Haagse dierentuin introduceerde, aan de nagedachtenis van de Haagse dierentuin, en aan de zes directeuren die de naam van Artis anderhalve eeuw lang hebben hoog gehouden.

De Haagse Dierentuin

G. J. M. van Baarsel

Inleiding[1]

'Nauwelijks een bezoek waard' vond de Britse reiziger en dierentuinkenner C. V. A. Peel de Haagse dierentuin, die in 1863 was geopend en in 1943 als dierentuin ophield te bestaan[2]. De tuin van het Koninklijk Zoölogisch-Botanisch Genootschap had internationaal geen prestige en maar geringe bekendheid. In Den Haag was hij echter een belangrijke plaats van samenkomst. Een kleine rondvraag leert dat iedereen die vóór de Tweede Wereldoorlog in Den Haag geboren is, en menigeen die het ooit bezocht heeft, wel een herinnering aan de dierentuin bewaart. De één: 'ik ben er vlak voor de oorlog geboren en als héél klein kind wel in de dierentuin geweest', de ander: 'de echte chic kwam op de Witte, de dierentuin was meer voor de burgerij', weer anderen: 'ik heb er nog examen voor maatschappelijk werkster gedaan', 'als ik bij m'n oom en tante logeerde, was dat het favoriete uitje', en allen weten te vertellen over Betsy de olifant. De Haagse dierentuin was – zeker in onze eeuw – veel meer dan een dierentuin en het is dan ook passend dat er tenslotte alleen een soort zalencentrum van over was. Toen in 1968 ook dat moest sluiten, gingen Hagenaars al lang naar Wassenaar om aapjes en olifanten te bekijken.
In het hier volgende zal de oprichting van de Haagse dierentuin behandeld worden, de ideeën die eraan ten grondslag lagen, en wat ervan geworden is in de eerste decennia en later, in de 20e eeuw. Hierbij vormt de aandacht die ik aan de verschillende periodes gegeven heb een afspiegeling van het relatieve belang van de dieren in de tuin zoals ik dat zie. Vandaar dat ik de oprichting uitvoerig behandeld heb en de twintigste eeuw kort.

Acclimatatie

De Haagse dierentuin is, evenals de meeste andere 19e-eeuwse diergaardes, opgericht met een educatief en wetenschappelijk doel. Alvorens dat te bespreken, geven we een korte geschiedenis van dierentuinideeën en -praktijken. Dierentuinen in de vorm van menagerieën van vorsten, fokkerijen en reizende circussen bestonden al heel lang. Vanaf het einde van de 18e eeuw verschenen her en der dierentuinen die niet in de eerste plaats tot vermaak waren ingericht en evenmin een representatief doel of economisch belang van een particulier dienden. Veelal waren ze in het leven geroepen door een wetenschappelijk genootschap.
Er was veel te doen in de biologie in het midden van de 19e eeuw. Het wereldbeeld van het christendom, maar ook dat van de Verlichting, was statisch: een schepping uit het niets, waarna een aantal soorten in het planten- en dierenrijk en de mens als kroon der schepping eeuwig zouden voortbestaan, tot een eventuele catastrofe of Laatste Oordeel. Aan dit beeld werd sinds het eind van de 18e eeuw getornd door voorlopers van Charles Darwin. De planten en dieren zoals die zich aan ons voordoen, zijn – zo begon men in te zien – stapje voor stapje ontstaan uit vroegere vormen van leven. Alles is voortdurend in verandering. In 1859 verscheen Darwins *The Origin of Species*, waarin

1 Van het Zoölogisch-Botanisch Genootschap dat de Haagse dierentuin oprichtte en exploiteerde is geen archief bewaard. De gegevens voor dit artikel werden bijeengegaard uit officiële jaarverslagen, onofficiële 'gedachten', 'herinneringen' en wat dies meer zij van bestuursleden, in de bibliotheek van de Gemeentelijke Archiefdienst 's-Gravenhage (GAG), het secretariaatarchief van de gemeente 's-Gravenhage, enkele kleine archieven, reclamemateriaal, door de dierentuin uitgegeven tijdschriften en verslagen van buitenstaanders; dit alles ongelijk verspreid over 80 jaar.

2 C. V. A. Peel, *The Zoological Gardens of Europe. Their History and Chief Features* (London 1903) 47.

hij de evolutie-theorie met een overweldigende hoeveelheid feiten schraagde. Twaalf jaar later maakte hij zijn opvattingen over de afstamming van de mens wereldkundig[3]. Al deze zaken baarden veel opzien. Niet alleen geleerden hielden zich er mee bezig, de nieuwe theorieën drongen – vaak verminkt – ook door tot het grote publiek. Juffrouw Laps in Multatuli's *Woutertje Pieterse* is hevig verontwaardigd als ze van Woutertjes broer, onderwijzer in opleiding, moet vernemen dat ze een zoogdier is. Er waren fanatieke tegenstanders, maar over het algemeen fascineerden de nieuwe ideeën en brachten ze de zoölogie sterk in de belangstelling. Dierenparken boden aanschouwelijke zoölogie. Zo moet de gedachte dat de gorilla een verre neef is van de mens velen toch nieuwsgierig gemaakt hebben naar het uiterlijk van deze mensaap.
Men deed méér dan alleen dieren in hokken opsluiten: door lezingen, congressen en tentoonstellingen werd getracht het grote publiek verder te onderrichten. Als voorloper van de 19e-eeuwse tuinen geldt de Parijse Jardin des Plantes, die in 1789 ook dieren ging herbergen. De eerste 19e eeuwse tuin was de Londense Zoo, in 1829 door een geleerd genootschap opgericht. Een soortgelijke achtergrond hadden Artis (1838) en Antwerpen (1843).
Eveneens het eerst in Engeland en Frankrijk kwam de acclimatatie-richting op. Acclimatatie[4] is het invoeren van dieren uit andere, meest tropische, gebieden in de gematigde zône en omgekeerd. De acclimatatie is gelukt, als de dieren zich behoorlijk voortplanten, zodat ze voor praktische doeleinden, bij voorbeeld als vee, gehouden kunnen worden en zodoende economisch interessant worden. Dit alles geldt ook voor planten. Natuurlijk is acclimatatie geen 19e-eeuws bedenksel. Al in de oudheid werden dieren en planten uit vreemde werelddelen ingevoerd en de Europese ontdekkingsreizen hebben ons diverse nieuwe soorten opgeleverd, waarvan de aardappelplant het bekende en treffende voorbeeld is.
In de 19e eeuw echter ontstond een wetenschappelijk getinte belangstelling voor deze aloude praktijk. Particulieren in Engeland, Frankrijk, Nederland en Duitsland richtten hun landgoederen in voor merinoschapen, angorageiten, yaks, lama's en vele andere soorten. Er kwamen ook genootschappen die betrekkingen onderhielden met reeds bestaande dierentuinen of zelf een tuin oprichtten om acclimatatieproeven te nemen. Hier en daar raakten vorsten en regeringen ook geïnteresseerd: de wetenschap zou hier immers een economisch belang kunnen dienen. Men nam voornamelijk proeven met allerlei herkauwers, die vanwege het vlees of de wol interessant zouden kunnen zijn. Ook met hoenders werd veel geëxperimenteerd. Men trachtte ingevoerde dieren te kruisen met inheemse soorten.
Wie een dierenpark, voor acclimatatie of niet, wilde inrichten had veel gemak van tropische wingewesten. Engeland, Frankrijk en Nederland waren koloniale mogendheden en dat heeft de bloei van de dierenparken in deze landen zeer bevorderd. Veelal werd in de koloniën zelf ook aan acclimatatie gedaan: met dieren uit Europa. Daar, anders dan in Europa, werden veel geïmporteerde dieren vrijgelaten, voor de jacht of alleen al tegen het heimwee van de kolonisten. Zo deed in 1859 het konijn zijn intrede in Australië en Nieuw-Zeeland. De Engelsen daar wilden wel eens op iets vertrouwds schieten. Helaas verliep de acclimatatie van de konijnen wat al te goed. Ook in andere gevallen had de

3 Zie over natuurwetenschappen in de 19e eeuw bijvoorbeeld: H. J. Störig, *Geschiedenis van de wetenschap in de 19e eeuw. De natuurwetenschappen* (Utrecht/Antwerpen 1966) en J. D. Bernal, *Science in History II, The Scientific and Industrial Revolutions* (Harmondsworth 1969).

4 Van Dale, *Groot woordenboek der Nederlandse taal* ('s-Gravenhage 1970[9]) noemt acclimatisatie als thans gewoner dan acclimatatie. Ik heb desondanks deze laatste term gekozen, omdat die in de 19e eeuwse bronnen betreffende de Haagse dierentuin veel meer gebruikt wordt. Ook in de naam van het hierna te bespreken Genootschap, dat aan de wieg van de dierentuin stond, komt de term acclimatatie voor.

Afb. 1. Plattegrond van de Haagse dierentuin in 1873. Uit het jaarverslag over 1873.

import van dieren desastreuze gevolgen voor de locale fauna. Op Mauritius waren het niet alleen de mensen maar ook de door hen ingevoerde zoogdieren die de dodo binnen korte tijd uitroeiden[5]. In Nederland is acclimatatie vooral door enkele particulieren met succes beproefd. Park Gooilust in 's-Graveland van F. E. Blaauw was internationaal bekend[6].

Haagse plannen

De geschiedenis van de Haagse dierentuin is tevens die van het Koninklijk Zoölogisch-Botanisch Genootschap van Acclimatatie. Dit Genootschap had tot voorbeeld de Parijse Société impériale zoologique d'acclimatation[7] en was in Nederland de enige vereniging van deze signatuur[8]. Het initiatief tot oprichting werd genomen door L. H. Verweij, een arts met veel belangstelling voor acclimatatie. Hij publiceerde in 1863 *De Acclimatatie van Nederlanders in Indië en van Indiërs in Nederland*[9]. Deze titel maakt duidelijk dat het begrip acclimatatie ook op mensen van toepassing werd geacht.

5 J. Balk, *Shell-journaal van Nederlandse dierentuinen* ([Rotterdam] 1982) 8.
6 Balk, *Shell-journaal*, 30.
7 *Nationaal Museum*, jan. 1864. Bijblad: 'Zoölogisch-Botanische Tuin', 2.
8 Volgens de hierna te bespreken *Circulaire* (1861).
9 's-Gravenhage 1863.

Verweij liep al enige jaren rond met plannen voor een vereniging die de stichting en exploitatie van een zoölogisch-botanische tuin tot doel zou hebben. Hij vond uiteindelijk medestanders in majoor J. Revius en diens zoon L. F. Revius. Begin 1860 stelden Verweij en Revius jr. samen hun plan op schrift. Dit *Ontwerp van eenen Zoölogisch-Botanischen Tuin te 's-Gravenhage*[10] werd aan een select groepje kennissen rondgestuurd, met voorin een uitnodiging voor een bijeenkomst op 5 april 1860 in het Groot Keizershof. Daar werd een commissie van oprichting ingesteld met de ongetwijfeld mede om zijn naam aangetrokken baron Van Brienen van de Groote Lindt aan het hoofd. De leden bestonden uit oud-Indischgasten en enkele leden van de 'burgerij', zoals één van hen het uitdrukte[11].

Men liet het oog vallen op een terrein aan de Koningskade, ten noordwesten van het Malieveld, waar nu het provinciehuis staat. Een bezwaar werd gevormd door de lage en winderige ligging, op veengrond. Voorlopig zou beplanting nog niet veel beschutting bieden en dat het terrein vochtig was zouden de bezoekers van de dierentuinconcerten later aan den lijve ondervinden. Een zakelijk bezwaar was het feit dat de grond aan twee eigenaren toebehoorde. Met de gemeente kon men gemakkelijk tot een akkoord komen, maar met de andere eigenaar, een familiehofje te Leerdam, moest langdurig onderhandeld worden. De regenten eisten levenslang gratis toegang met hun gezelschap — en het regentschap was erfelijk. De grond is tenslotte op deze voorwaarde gehuurd, voor dertig jaar[12]. Het Genootschap heeft er weinig hinder van ondervonden. Alleen een te Delft studerende regent, die nogal eens met een aantal medestudenten gratis naar binnen wilde, moest aan het verstand gebracht worden dat hij het contract niet zo ruim diende te interpreteren[13]. Overigens slaagde het Genootschap er in 1869 in, dit gedeelte van het terrein ook aan te kopen.

Een stuk grond was dus beschikbaar; nu moest het geheel nog gefinancierd worden. Een keur van Hagenaars — oud-Indischgasten, hoge ambtenaren, officieren — ontving een circulaire, gedateerd 31 augustus 1861[14], waarin onder meer het volgende stond te lezen: 'De Commissie tot oprigting van een *Zoölogisch-Botanisch Genootschap van acclimatatie*, stelt zich voor eenen Zoölogisch-Botanischen Tuin te stichten. (. . .)

Het Genootschap beoogt Dieren en Planten, hoofdzakelijk uit onze Buitenlandsche Bezittingen, aan te kweeken en in te voeren, ten einde dezelven te doen strekken tot vermeerdering en veredeling van de in Nederland bestaande nuttige Dieren en Planten. Zij wenscht alzoo de kennis der natuurlijke geschiedenis practisch toe te passen tot verrijking van den Vaderlandschen grond. Dat deze pogingen niet vruchteloos zullen zijn, wordt reeds daaruit bewezen, dat de thans bij ons bestaande nuttige Dieren en Planten bijna allen door onze Voorvaderen uit andere gewesten zijn overgebragt en door de cultuur veredeld.

Het Genootschap heeft voorts de strekking de kennis van Dieren en Planten, zoowel van Nederland als van zijne Buitenlandsche Bezittingen, en in het algemeen van de voortbrengselen der natuur, te bevorderen en uit te breiden. Dit beoogt het door onderwijs en aanschouwing. Daartoe zal het trachten eenen geregelden cursus te openen, geschriften uit te doen geven en eenen Zoölogisch-Botanischen Tuin te stichten, waarin levende Dieren en Planten zullen verzameld, aangekweekt en aan proeven onderworpen worden, en waaraan later een Museum van natuurlijke Historie onzer Buiten-

10 's-Gravenhage 1860.

11 *Gedachten en Herinneringen aan het verledene door een voormalig Lid van het Bestuur van het K.Z.B.G. te 's Gravenhage* [Q. Wennekers] ('s-Gravenhage z.j.) 4.

12 *Gedachten en Herinneringen*, 6.

13 F. A. N. Kapitz, *Herinneringen uit mijne vijftigjarige ambtsvervulling bij het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Genootschap te 's-Gravenhage* (z.p., z.j. [1919]) 12.

14 In de bibliotheek van de GAG, onder de signatuur N p 3.

landsche Bezittingen zal worden toegevoegd. (. . .)'
Een belangrijk aspirantlid werd niet vergeten:
'De Koning, die met Zijn Huis voorgaat als er iets goeds en schoons is te verrigten in het belang Zijner onderdanen, zal voorzeker Zijnen bijval schenken aan eene stichting, die een sieraad te meer, éénmaal de trots, kan zijn van Zijne Residentie.'
In deze circulaire is ook een uittreksel uit de statuten opgenomen, waarin de vorm van een vereniging op aandeelhouders nader wordt besproken. Het kapitaal werd vastgesteld op ƒ 150.000, in drie series. Als de eerste serie van ƒ 50.000 voltekend zou zijn, met aandelen à ƒ 50, werd de vereniging geacht tot stand te zijn gekomen. Aandelen gaven korting op de contributie. Wie aandelen nam werd niet geballoteerd; wie slechts lid wilde worden van de tuin (en dus een soort abonnement op de entree nam) was echter wel aan ballotage onderworpen.
De circulaire vond minder weerklank dan verwacht. De koning reageerde niet op de onverhulde aansporing aan zijn adres, al bleek hij geen bezwaar te hebben tegen het beschermheerschap, zodat het Genootschap vanaf november 1861 het predikaat koninklijk mocht voeren. Vele leden van de burgerij namen een aandeel, maar de aristocratie had weinig belangstelling.
Hoe de Haagse oprichters hun tuin ten opzichte van andere diergaardes zagen, blijkt uit de Memorie van Toelichting bij het adres aan de gemeenteraad betreffende het stuk grond langs de Koningskade[15]. 'De Diergaarde te Amsterdam', lezen we, 'is bij uitnemendheid toegewijd aan de wetenschap, zoodat men er zich op toelegt, volledige verzamelingen te erlangen, terwijl het amusement er wordt beschouwd als een middel, of althans als eene bijdrage, tot bereiking van het hoofddoel. De Diergaarde te Rotterdam is hoofdzakelijk op- en ingerigt met het doel, om tot aangename verstrooiijng voor de bezoekers te dienen, weshalve daar van stelselmatige verzamelingen, tot nog toe, geen sprake is. (. . .) In 's Gravenhage heeft men het voornemen, den Zoölogisch Botanischen Tuin met een nuttig doel voor de geheele maatschappij in te rigten, en wel, in het acclimatiseren van dieren en planten uit andere gewesten, terwijl men in het verschaffen van nuttige en aangename uitspanning, eene bijdrage tracht te erlangen tot bereiking van dit hoofddoel. Uit deze opmerkingen vloeit voort, dat de stichting in deze stad geheel eigenaardig is, en met die te Amsterdam en te Rotterdam een drieledig geheel vormt.'
In *De Nederlandsche Spectator* drijft een zogenaamde 'zoöloog-aandeelhouder' de spot met de Haagse plannen. Allereerst noemt hij de 'lust tot de natuurkunde' in Den Haag 'een gelukkige reactie . . . tegen de tafelmystiek en het stoelen-pooten-spiritisme', inderdaad een Haagse liefhebberij bij uitstek. Dat men in Den Haag een andersoortige tuin wil, is geen wonder. 'Amsterdam en Rotterdam zijn groote koopsteden en door middel van de handelshuizen, van hunne schepen, kapiteins en overzeesche betrekkingen is het gemakkelijk veel vreemde dieren te verkrijgen. Daar kan men dus naar volledigheid streven, bij ons in den Haag niet. Daarenboven in de handelssteden behooren zekere soorten van dieren, als de vleeschetende, de buideldieren, de bloedzuigers, de gieren en raven enz. eigenaardig te huis, en de zulke zijn in de hofstad volstrekt misplaatst. . .'[16].
Al waren de verwachtingen dus niet te hoog gespannen, enkele mede-inschrijvers vonden de plannen uit het *Ontwerp* toch nog te ambitieus en te duur. Men zag niets in 'woningen voor dieren, als: leeuwen, tijgers, enz. die wij begrepen er wel nooit in zouden komen'[17]. Daarin vergisten de heren zich; leeuwen en tijgers zijn er tenslotte wel degelijk gekomen.

15 *Handelingen Gemeenteraad*, 18 dec. 1860.
16 7 juli 1860, onder de titel 'Pluksel. Ook een zoölogische tuin!' op p. 213.
17 *Gedachten en Herinneringen*, 7.

Afb. 2. Het hoofdgebouw in Moorse stijl in het begin van deze eeuw. 's-Gravenhage, fotoverzameling Gemeentearchief.

Het ontwerp van Verweij, dat veel idealisme en weinig praktisch inzicht verried[18], werd verbeterd door R. Maitland, een oude heer die ervaring had met het ontwerpen van tuinen. Hij nam na enig aandringen ook de supervisie over de aanleg op zich, maar vatte hierbij kou in de winter van 1862/1863 en stierf nog voor de opening van de tuin.

Het begin

De tuin werd op 15 juni 1863 geopend met een hoofdgebouw met kasteleinswoning, enkele stuks pluimvee en een paar viervoeters. Er was prioriteit gegeven aan het met bomen beplanten van het kale terrein, maar die waren uiteraard nog niet hoog opgeschoten. Men bleef optimistisch: Artis was in 1838 ook op gehuurde grond met een paar vogels en apen begonnen en kijk nu eens! De eerste directeur van de Haagse tuin, Verweij, schreef aan de uitgever van *Der Zoologische Garten* over het 'prächtige und geschmackvolle Conversationsgebaüde', het 'musterhafte' aquarium en de triomf der wetenschap die het tot stand komen van de tuin ondanks alle moeilijkheden, betekende. Hij moest toegeven dat er nog weinig dieren waren[19].
Behalve dieren en planten wilde het Genootschap ook museumstukken en boeken verzamelen. Om een indruk te geven van wat er zoal binnenkwam voor het Genootschap in 1863, volgt hier een keuze uit de lijst in het jaarverslag.
Een Aap
Een Parkiet
Eenig Plantsoen

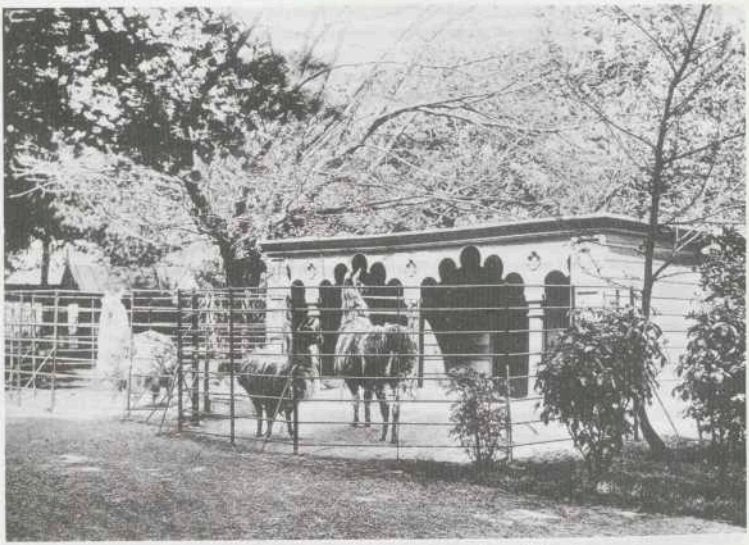
18 Althans volgens Wennekers die voornamelijk op de technische aspecten van de aanleg doelt. *Gedachten en Herinneringen*, 7.
19 *Der Zoologische Garten* 4 (1863) 232-233.

Eene glazen Kast (van Z.K.H. Prins Hendrik)
Een Begonia
Een Eekhoornkooi
Twee paar Woud-Aapjes
Eenige Eijeren van het wandelende blad uit Oost-Indië
Een Slang op liquor
Eene Schilderij van Radhen Saleh
Een Landschildpad
De Acclimatatie van Nederlanders in Indië en van Indiërs in Nederland, door L. H. Verweij (van de schrijver)
enzovoort.
In al deze gevallen ging het om een schenking; geld om zelf bijzondere dieren of voorwerpen aan te schaffen was er nauwelijks. Op deze wijze kon de verzameling natuurlijk niet anders dan een rariteitenkabinet worden. Wat te beginnen met de 'schedel van het rijpaard van Z.M. Koning Willem II' die het Genootschap in 1864 ten geschenke kreeg? Men kreeg er twee 'wandkaarten voor Paardenkennis' bij, maar daar zou het in de nieuwe dierentuin nu niet speciaal om gaan.
Ook de collectie van de bibliotheek maakt een erg toevallige indruk[20]. Merkwaardige titels vinden we er, zoals *Preliminary report on the Lead and Zinc deposits of Southwestern Wisconsin.*

Muziek voor burgers onder elkaar

In bepaalde opzichten echter was de Haagse dierentuin van het begin af aan een groot succes. Toen bleek dat niet zovelen geïnteresseerd konden worden in de natuurlijke historie als de oprichters aanvankelijk dachten, werd aan zoölogie en botanie nog een attractie toegevoegd: muziekuitvoeringen. Bij het organiseren daarvan was het de vraag of men op een prikje een stel Duitsers – in die jaren overal in het Nederlandse muziekleven doorgedrongen – zou huren, of de zaak meteen goed aanpakken. Met het grenadierskorps van F. Dunkler – destijds beroemd – deed men een goede greep. Met Dunkler werd overeengekomen dat hij minder geld zou vragen dan gebruikelijk en dat in ruil daarvoor officieren een speciale korting zouden krijgen op het lidmaatschap. Men zag graag uniformen in die tijd: al die officieren 'kleedden' de tuin 'aan'[21].
De concerten trokken ook meer gewone burgers, dus niet-officieren. Bij de Haagse Bosconcerten, waar Dunkler en zijn korps ook optraden, moesten zij immers buiten het hek blijven, terwijl de chique leden van de Witte daarbinnen hun plaatsen hadden. Nu kregen zij dus hun eigen concerten. De muziek in de Tuin droeg, evenals die in het Bos, een sociëteits-element in zich. Niet alleen van heren onder elkaar, maar van hele huisgezinnen. Dit brengt ons op de vraag wie nu precies toegang hadden tot de tuin. Allereerst aandeelhouders, leden en buitengewone leden (die waren de officieren die bij Dunklers komst en masse waren toegetreden) met hun gezinnen. Alle aandeelhouders en leden waren Hagenaars, even afgezien van enkele speciale buitenleden. Daarnaast hadden vreemdelingen, dus niet-Hagenaars, toegang tegen een entreeprijs. Het was de bedoeling dat Hagenaars die de tuin wilden bezoeken lid werden of een aandeel namen. Deze toegangsregeling gold ook in andere Nederlandse dierentuinen. Op feestdagen konden de Hagenaars die nog geen lid waren tegen een entreeprijs een kijkje komen nemen. Zo adverteerde het Genootschap in mei 1869 dat de tuin gedurende de kermis opengesteld zou zijn voor 'Stadgenooten (niet-leden)' voor 50 cent, en voor 'Dienst-

20 De bibliotheek van het Genootschap is overgedragen aan de GAG. De titels zijn opgenomen in de catalogus van de archiefbibliotheek. Er is een reconstructie van de collectie van het Genootschap aanwezig.
21 *Gedachten en Herinneringen*, 16.

Afb. 3. Het lamapark in 1903. Uit *Album van het Kon. Zoöl. Bot. Genootschap te 's-Gravenhage*, uitg. t.g.v. het 40-jarig bestaan (Haarlem 1903).

boden en Ambachtslieden' voor 10 cent[22]. In een advertentie van een week later werden aan de laatste categorie nog 'militairen beneden de rang van officier' toegevoegd. We mogen zonder meer aannemen dat de normale toegangsregeling de dienstbode, de ambachtsman en de soldaat uit de tuin weerde. Van een karig loon kon nog wel eens een dubbeltje af voor een dagje uit, maar niet zo gemakkelijk ƒ 18 voor contributie, vermeerderd met ƒ 7 entreegeld voor een jaar. Toch nam men geen risico's: aspirantleden werden geballoteerd. Opmerkelijk is het dan dat volgens de circulaire van 1861 de tuin een 'oord van genot . . . voor personen van verschillenden stand . . .' moest worden. In het jaarverslag over 1867 heten zoölogisch-botanische tuinen 'als de onze' zelfs sociaal nut te hebben, namelijk de verschillende standen nader tot elkaar te brengen. Bij die verschillende standen moeten we waarschijnlijk denken aan de verschillende geledingen van de burgerij: niet in de eerste plaats de aristocratie en zeker niet de arbeidersklasse.

Het bestuur en het geld

Met de financiën van het Genootschap is het van het begin af aan droevig gesteld geweest. Zoals reeds vermeld viel het aantal inschrijvers tegen. In afwijking van de statuten is men met de aanleg begonnen, toen er voor ƒ 27.000 ingeschreven was, veel minder dus dan de voorgeschreven ƒ 50.000[23]. In de eerste jaren konden allerlei plannen geen uitvoering vinden door constant geldgebrek. Een penibele situatie

22 *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 6/7 mei 1869.
23 *Gedachten en Herinneringen*, 7.

ontstond, toen er dieren gekocht waren bij de Antwerpse dierentuin, maar ƒ 5000 om ze te betalen niet aanwezig bleek. Toen Antwerpen aandrong, moest een lid het bedrag voorschieten[24].
Het is, bij afwezigheid van een volledig archief, erg moeilijk om uit de pamfletten, de herinneringen van bestuursleden en de jaarverslagen op te maken, wie zich nu eigenlijk aan wanbeheer schuldig maakte, welke precies de dure en ondeskundige plannen waren en welke niet. Degenen die erover schrijven stellen zichzelf voor als zuinige, praktische beheerders en de tegenpartij als verkwistend en niet realistisch.
Vooral directeur R. T. Maitland, de zoon van de tuinontwerper, had veel last van het geringe budget. Hij was, spoedig na de opening van de tuin, Verweij opgevolgd als directeur. In tegenstelling tot Verweij kon hij al zijn tijd in het directeurschap steken. Hij was bovendien bereid met hetzelfde hongerloontje genoegen te nemen als Verweij[25].
Maitland was medewerker geweest van G. F. Westerman, oprichter en destijds ook directeur van Artis. In de bibliotheek van het Genootschap zijn enkele titels van zijn hand te vinden; hij was, in tegenstelling tot Verweij, een echte zoöloog.
Na jaren schipperen met de beperkte middelen nam Maitland ontslag wegens vergaande meningsverschillen met het bestuur. Hij schreef een pamflet waarin hij de geringe speelruimte van de directeur en de ondeskundige bemoeizucht van het bestuur hekelde[26]. Zo had de directeur geen secretariaat tot zijn beschikking en evenmin enig contant geld, wat zijn positie ten opzichte van de buitenwereld niet sterk maakte. Ook had hij geen volmacht om aankopen te doen, op veilingen bijvoorbeeld. Na zijn vertrek tobde men anderhalf jaar voort; eerst zonder directeur, toen met een hoofdoppasser, maar in 1871 werd Maitland teruggehaald.
In 1870 werd besloten de rentebetaling op aandelen te schrappen, wat een aanzienlijke verlichting van de financiële druk met zich meebracht. Maar wie zijn geld voordelig wilde beleggen, wist nu zeker dat hij niet bij de Haagse dierentuin moest zijn.

Betsy en andere dieren

Al in 1870 werd de term acclimatatie uit de naam van het Genootschap verwijderd. Het sprak vanzelf, vond men nu, dat het verzamelen van dieren en planten uit andere luchtstreken diende tot het acclimatiseren van die dieren en planten in ons klimaat[27]. Daarmee werd het onderscheid met andere dierentuinen, waarvan tien jaar eerder zoveel werk was gemaakt, opgegeven. Ook Artis verzamelde dieren uit andere luchtstreken; ook die dieren moesten aan ons klimaat gewend raken.
Toch is hier en daar de acclimatatiegedachte behouden gebleven. Het jaarverslag over 1871 meldt dat de tuin nog niet van exploitatievoordelen kan genieten, want nieuw gekweekte planten en in de tuin geboren dieren dienen nu slechts ter aanvulling van de collectie. Maar er zijn wel 2600 eieren verkocht, voor 6 cent per stuk. Verkoop van eieren, bloemen en planten heeft in de Haagse dierentuin tot het eind toe plaatsgevonden. In 'gewone' diergaardes als Artis en Blijdorp was en is dat ongebruikelijk[28].
De term acclimatatie raakte overigens niet in vergetelheid. Zo schreef de Haagse chroniqueur Johan Gram in de jaren '90 over de 'acclimatatie-kuur' die een jeugdig Hagenaar via een commissariaat van het Genootschap naar de Gemeenteraad en verder

24 *Gedachten en Herinneringen*, 19.
25 R. T. Maitland, *Memorie van Toelichting wegens het ontslag aangevraagd als directeur van het K.Z.B.G. van Acclimatatie te 's Gravenhage* (z.p., z.j. [1870]). Maitland klaagt op pp. 25-27 over zijn geringe verdiensten; hij vindt 'gesalarieerd' te veel gezegd.
26 Maitland, *Memorie van Toelichting*.
27 Kapitz, *Herinneringen*, 18.
28 Vriendelijke mededeling van de heer F. H. M. Ramack.

naar het Binnenhof kon voeren[29].
De jaarverslagen geven in de eerste jaren nauwkeurige overzichten van sterfte en aanwinst van dieren en in 1873 een lijst van dieren die in het eerste decennium in de tuin geleefd hadden. Deze lijst is heel lang: alleen de zoogdiersoorten beslaan al vier bladzijden. Vijftien soorten apen, zesentwintig soorten roofdieren, waaronder een jaguar, vele knaagdieren, insecteneters en herkauwers, drie soorten kangeroes en nog enkele soorten. Veel groter nog is het aantal vogelsoorten. Achter deze indrukwekkende lijst — van vele soorten waren ook nog meerdere exemplaren aanwezig — gaat echter de tragische waarheid schuil: vele dieren leefden na aankomst nog maar kort. Dat in 1878 al twee jaar een orang-oetan in leven was gebleven, verdiende speciale vermelding in het jaarverslag. In 1875 werd 'eindelijk' een olifant verworven: een negen maanden oude Sumatraanse. Het dier had erg veel haar in de nek, het leek wel een mammoet, constateerde men verwonderd. Bij deze olifant moeten we wat langer stilstaan.
De olifant bij uitstek in de Haagse dierentuin: dat was Betsy, zo konden we van alle kanten vernemen. Maar Betsy was de naam van drie olifanten die elkaar opvolgden. In de jaarverslagen wordt de naam pas bij de tweede genoemd, maar in een geïllustreerde gids voor Den Haag uit 1894 heet de olifant ook al Betsy, en dat moet de eerste zijn[30]. Ook R. J. L. Weyhenke, die rond 1888 een boekje schreef over de Haagse olifant, heeft het over Betsy. Ze leerde, volgens Weyhenke, allerlei kunstjes, zoals met een stok het aantal jaren slaan dat ze oud was[31]. Op 24 mei 1903 stierf ze. C. V. A. Peel beschrijft in 1903 zijn kennismaking met de olifant: 'Then we reach an extremely rude Indian elephant, which throws sand at us. This animal is found in a house built in the Eastern style, with minarets. . .'[32]. Zoals al eerder bleek, is Peel niet enthousiast over de Haagse dierentuin. 'Taken as a whole', vervolgt hij, 'these Gardens are neither pretty nor rich in animals, and are, in consequence, perhaps scarcely worth a visit'[33].
In 1907 werd een nieuwe olifant geschonken door de heer en mevrouw Van den Arend te Oosterbeek. De schenkers noemden haar Betsy, zegt het jaarverslag. Hoe oud ze was, staat er niet bij. Ook deze Betsy voerde kunststukjes uit en maakte veelbekeken wandelingen door de tuin. Betsy de Tweede stierf in februari 1919. Haar opvolgster (we gaan er maar van uit dat een olifant die Betsy genoemd werd een vrouwtje was) arriveerde op 27 april 1925. Zij was een schenking van twee officieren[34]. Hoewel deze Betsy uitgroeide tot een levende legende, moest ze in 1937 toch plaats maken voor enige jonge soortgenoten. Eén daarvan was een Ceylonese olifant die afgericht zou worden op het vervoer van kinderen: de 'olifanttaxi'. Dat was met de Sumatraanse Betsy's nooit mogelijk geweest.

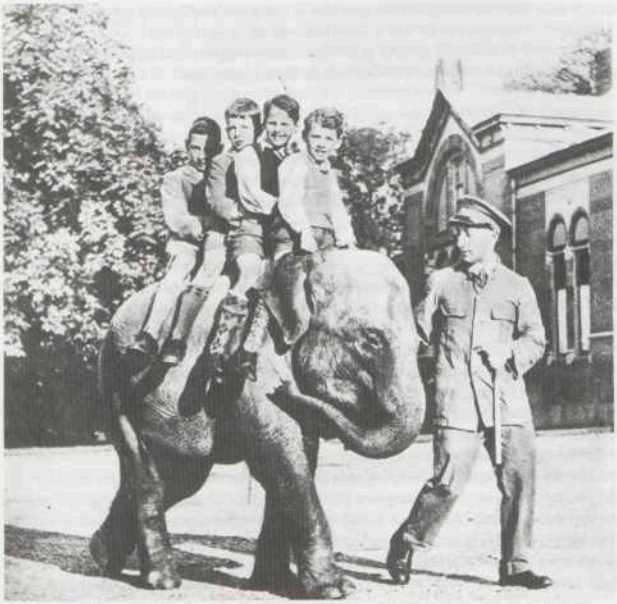
Van dierentuin tot zalencentrum

Niet alleen Peel vond de Haagse dierentuin weinig interessant in zoölogisch opzicht. Ook andere buitenlandse en binnenlandse kenners dachten er zo over. Mooi aangelegd vond men de tuin meestal wel. De Duitser L. Epstein had het in 1899 over de 'sehr hübsch unterhaltene Garten im Haag, wo man sich hauptsächlich der Pflanzenkultur befleissigt. . .'[35].

29 Johan Gram, *'s-Gravenhage in onzen tijd* (Amsterdam 1893).
30 *Geïllustreerde Gids voor 's-Gravenhage . . . en Scheveningen*, J. van der Schouw uitg./samenst. ('s-Gravenhage 1894) 147.
31 *Betsy de Olifant te 's-Gravenhage* ('s-Gravenhage, z.j. [ca. 1888]).
32 *Zoological Gardens*, 45.
33 *Zoological Gardens*, 47.
34 *Tuinkroniek*, 21 aug. 1929.
35 'Ein Ausflug nach den zoologischen Gärten von Holland und Belgien', *Der Zoologische Garten* 40 (1899) 9.

Rond 1890 werd steeds meer de wens gehoord om de tuin tot vermaakcentrum te herscheppen. In 1893 werd het nieuwe hoofdgebouw in gebruik genomen, het door H. Wesstra ontworpen Moorse paleis dat het gezicht van de Haagse dierentuin in de 20e eeuw bepaald heeft. Er was nu ruimte voor grote concerten, toneel, bals en nog veel meer. De wegens losbandigheid afgeschafte Haagse voorjaarskermis werd in de tuin als *Kermesse d'été* een beschaafd succes tot aan de Tweede Wereldoorlog. Voor de laatste directeur die tevens bioloog was, dr. A. C. Oudemans Jzn., viel er weinig eer meer aan te behalen. Hij vertrok in 1895 naar de HBS en het Gymnasium in Sneek om er zijn vak te onderwijzen.
Met het vertrek van Oudemans en de bouw van de nieuwe zaal ging de dierentuin een nieuw bestaan tegemoet: een bestaan als concert- en tentoonstellingszaal annex tuin; de dierencollectie werd meer en meer bijzaak. De directeur van het K.Z.B.G. hoefde niet wetenschappelijk geschoold te zijn. Hij had andere zorgen: de financiële toestand van het Genootschap, die er door de hypotheeklast van de nieuwe concertzaal niet op vooruit gegaan was. Tenslotte, aan het eind van zijn bestaan, had het Genootschap een hypothecaire schuld van ruim *f* 1.300.000[36]. Hierbij denken we nog eens terug aan de denkbeelden van de stichters, die de tuin tot 'eene winstgevende onderneming' hadden willen maken.
Tekenend voor het directeurschap van D. N. Dietz – vanaf 1895 – was de manier waarop hij het dierenbestand in de jaarverslagen besprak. Al spoedig beperkte hij zich tot de belangrijkste veranderingen – zoals het sterven van een olifant – en, uiteraard, het vermelden van schenkingen.
Het dierenbestand ging in de Eerste Wereldoorlog ernstig achteruit. Er werden vanwege de tijdsomstandigheden geen dieren aangekocht en er stierven er uiteraard wel. In 1918 waren er nog 46 zoogdieren in 17 soorten over en 322 vogels in 115 soorten. Verkoop van in de tuin geboren dieren had dat jaar *f* 532,60 opgeleverd, eieren *f* 422,80 en pension *f* 76,04.
Na de oorlog had niemand er nog zin in, lijkt het. In elk geval bleef men bezuinigen en in 1922 werden de overgebleven grote dieren – vijf zeboes, zes herten, een lama, een kraagbeer en een wild zwijn – verkocht aan J. Burgers te 's-Heerenberg. Zo stond de Haagse dierentuin mede aan de wieg van de Arnhemse. Burgers had al een kleine tuin in 's-Heerenberg en in 1923 begon hij zijn dierenpark in Arnhem[37]. In Den Haag werden de grote hertenkamp en heel wat hokken opgeruimd. De apen waren nu de enige overgebleven zoogdieren. Het aquarium, het insectarium en vooral de vogelverzameling hadden overigens nog een goede naam in reisgidsjes uit die tijd[38].
Enkele jaren later is weer een nieuwe wind gaan waaien onder het directeurschap van P. J. den Hertog en zijn opvolger, W. K. L. A. graaf van Bylandt. Financieel kwam er meer ruimte doordat de aandelen in deze jaren alle eigendom werden van de N.V. Gemeenschappelijk Eigendom. De directeur hiervan, P. A. Janssen, was voorzitter van de Raad van Commissarissen van het Genootschap[39]. Wat de dieren betreft: in 1928 arriveerden twee leeuwinnen. Beren en wolven waren er toen ook al weer. In 1929 werden onder meer zebra's, een hyena, Bengaalse tijgers en een krokodil gekocht. Kamelen en lama's zijn ook weer teruggekeerd en er kwam een zeehondenshow.
Van de late jaren twintig en de jaren dertig krijgen we een indruk bij het doorlezen van

36 GAG, Archief Gemeentesecretarie 1937-1952, 1.852.15 (dossier dierentuin), Nota over de exploitatie van de dierentuin, door de gemachtigde voor het Z.B.G., dr. K. van Eybergen [1943?].
37 Balk, *Shell-journaal*, 79.
38 Bijvoorbeeld: W. P. F. van Deventer, *Führer durch Den Haag und seine Umgebung*, bearbeitet von Dr. Franz Dülberg (Den Haag 1927).
39 Nota over de exploitatie van de dierentuin, zie noot 36.

Afb. 4. De olifant-taxi in 1939. Deze Ceylonese olifant was één van Betsy's vervangers. Uit *Vacantienummer 1939. Wat u alzoo ziet op een wandeling door den Haagschen Dierentuin*, prospectus. 's-Gravenhage, bibl. Gemeentearchief.

de *Tuingids* (1925-1927) en vooral de *Tuinkroniek* (1928-1940[40]). Deze tijdschriften werden wekelijks aan de aandeelhouders, leden en geabonneerden toegezonden. Feesten, voorstellingen, evenementen werden erin aangekondigd en later besproken. De *Tuinkroniek* had een mooi kleurenomslag. Zoölogisch-botanisch stelden beide blaadjes niet veel voor. 'Ons Kinderhoekje', 'Wat onze damesleden interesseert' en damesverhalen als 'Een avontuur in den Dierentuin', zulke titels geven de sfeer ongeveer aan. De in 1928 aangekomen leeuwinnen zijn in de *Tuinkroniek* vertegenwoordigd met een 'Babbeltje'. Zij zijn het er over eens dat Hagenaars aardige mensen zijn, dat ze het enorm getroffen hebben en dat ze hier toch maar elke dag eten voor hun neus krijgen, terwijl ze daar in de woestijn (sic) altijd zo hard voor moesten werken[41].
Het sociëteitsaspect dat velen naar de tuin trok in de 19e eeuw, is in deze periode op de achtergrond geraakt. De tuin was inmiddels ook algemeen toegankelijk geworden. Nog steeds kwam hier 'tout Den Haag', maar in verschillende formaties en verbanden. Meer en meer werden ook zalen verhuurd.
Het einde van de Haagse dierentuin kwam in 1943, toen het gebied ontruimd moest worden voor de aanleg van de zogeheten vesting Scheveningen. De overgebleven dieren

40 Het laatste in het Gemeentearchief aanwezige nummer is van 27 dec. 1940.
41 *Tuinkroniek* 1 (1928), nr. 3.

werden toen gedeeltelijk naar Blijdorp overgebracht, gedeeltelijk (de grote hoefdieren) in het Zuiderpark geplaatst[42]. Pogingen om de tuin te doen herleven na de oorlog zijn niet geslaagd. Het gebouw is na de oorlog in gebruik gebleven, werd ernstig beschadigd door het heiwerk voor het Provinciehuis ernaast en tenslotte in 1968 afgebroken.

Besluit

Het beeld van de Haagse dierentuin dat ons uit 20e-eeuwse prospectussen, albums en jaargangen van de *Tuinkroniek* voor ogen komt, is ver verwijderd van wat de oprichters wilden en ook ver van de moeizame eerste jaren van de tuin. De oprichters stelden zich een instelling voor, 'waar men de schepping in hare bonte verscheidenheid . . . onder het oog van een ieder wil brengen, waar men dieren en gewassen uit andere streken der aarde hier wil gewennen, waar men proefondervindelijk wil aantoonen, wat de overmoeide zorg der menschen al vermag om diersoorten te veredelen en voor hen nuttig te doen zijn . . .' Al spoedig bleek dit allemaal te veel geld te kosten en te veel kundigheid en ervaring te vergen.
De tuin voorzag echter wel in een andere behoefte: aan een plaats waar de burgerij kon samenkomen, muziek horen, zien en gezien worden en waar ook kinderen aangenaam beziggehouden konden worden. Dat was de sterke kant van de Haagse dierentuin.
De 20e eeuw bracht algemene toegankelijkheid en dus een gemengder publiek. De dierentuin werd een zalencentrum met een park er omheen, dat als trefpunt en oord van vermaak gold in heel Den Haag. Sinds 1863 was het Zoölogisch-Botanisch Genootschap uitgegroeid tot een belangrijk instituut, waarvan het einde door velen zeer betreurd werd. Maar zoölogische pretenties misstonden het Genootschap. Omstreeks 1935 verscheen een *Herinneringsalbum Dierentuin 's-Gravenhage*. Hierin lezen we de reclamezin: 'De Dierentuin te Den Haag is de mooiste van Nederland, zoowel wat tuinaanleg betreft als qualiteit der dieren'[43]. Dat laatste zouden Verweij, Maitland en andere pioniers toch niet beaamd hebben.

42 GAG, Archief Gemeentesecretarie 1937-1952, 1.852.15 (dossier dierentuin), Staat A van dieren en planten die naar het Zuiderpark verplaatst zullen worden, opgemaakt door de Stichting Haagse Dierentuin, 10 aug. 1944.
43 Gouda, z.j. [1935].

De Rotterdamse Diergaarde Blijdorp en haar schepper Van Ravesteyn

J. C. Okkema

Duitse bommen maakten in de meidagen van 1940 een einde aan de oude Rotterdamsche Diergaarde aan de Kruisstraat. Dit einde was weliswaar reeds in de jaren dertig ingeluid, doch door het bombardement werd het definitief een feit. Toch is na het bombardement het verschijnsel 'diergaarde' niet uit de Maasstad verdwenen. Ten westen van de huizen in de nieuwe woonwijk Blijdorp waren op dat moment al duidelijk de contouren te zien van de in aanbouw zijnde dierentuin die qua opzet en architectuur een novum in ons land moest worden. In dit artikel zal in hoofdlijnen de voorgeschiedenis en de bouw van Diergaarde Blijdorp worden behandeld. Vooraf wordt een kort woord gewijd aan haar voorganger.

De oude diergaarde

De oude Rotterdamsche Diergaarde behoorde tot het genre van zoölogische tuinen zoals er in de 19e eeuw in verschillende steden over de gehele wereld ontstonden. Voor haar oorsprong dient men terug te gaan tot het jaar 1854, toen door een paar spoorwegemployé's in een tuintje bij het station van de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij enige fraaie vogels bijeengebracht werden. Deze verzameling werd weldra aangevuld met andere diersoorten. De exploitanten van het tuintje, dat vrij kort daarop al uitgebreid werd met het ernaast gelegen stukje grond, stelden geïnteresseerde Rotterdammers in de gelegenheid om tegen een bepaalde bijdrage hun verzameling te bezichtigen. Uit de inkomsten werden onder meer de kosten bestreden die gemoeid waren met de verzorging van de dieren. Al spoedig gingen er stemmen op om van het 'spoortuintje' een echte diergaarde te maken. Een commissie, waarin leden van bekende Rotterdamse families zitting hadden, maakte hiervoor een plan. Ze knoopte onderhandelingen aan met de eigenaars van de weilanden tussen de Kruiskade en de Hollandsche Spoorweg. Voor de aankoop van deze grond en voor de aanleg en de bebouwing van de tuin was een bedrag van minstens ƒ 200.000 nodig. Dit bedrag kwam binnen enige weken op tafel door het sluiten van een lening. Op 27 maart 1857 riep de commissie een algemene vergadering van de intekenaars op de lening bijeen. Het was op die datum dat de Vereniging Rotterdamsche Diergaarde werd opgericht. De aanleg van de diergaarde werd opgedragen aan de heren J. D. en L. P. Zocher te Haarlem. Reeds op 18 mei 1857 ging de eerste spade de grond in en in oktober kon met de beplanting worden begonnen. De architecten A. W. van Dam en H. J. de Haas, beiden lid van het bestuur van de nieuwe vereniging, ontwierpen de gebouwen. De diergaarde was een combinatie van een zoölogische en botanische tuin. De tuinarchitecten creëerden op dit betrekkelijk kleine stuk grond een waar lustoord van planten, bloemen, heesters, bomen en waterpartijen. In de loop der jaren werden de oude gebouwen vervangen door pompeuze bouwwerken, waarvan er verschillende in moorse stijl waren opgetrokken.
Kort na de stichting van de diergaarde telde de instelling 41 zoogdieren en 65 vogels. Sindsdien werd de collectie regelmatig uitgebreid. Veel schenkingen kwamen onder meer van in Nederlands-Indië wonende Rotterdammers, die nogal eens kostbare uitheemse dieren per schip naar de diergaarde in hun vaderstad zonden. Daar aangekomen werden de dieren, gewend aan een leven in de vrije natuur, ondergebracht in vrij kleine ruimtes voorzien van tralies, waarin ze tot aan hun dood moesten bivakkeren. In principe konden alleen de leden van de vereniging de dierenverzameling bezichtigen. Iedere beter gesitueerde Rotterdammer was het haast aan zijn stand verplicht lid van de diergaarde te worden. Het 'gewone volk' kon tegen betaling van een klein entreebedrag ten hoogste veertien maal per jaar een bezoek brengen. En dan alleen tijdens de zomermaanden wanneer de Rotterdamse upper ten elders in het land of in het buitenland vertoefde. Verder mochten weeskinderen en leerlingen van de armenscholen éénmaal per jaar gratis de collectie bezichtigen. Ook niet-leden van buiten Rotterdam werden in

staat gesteld de diergaarde te bezoeken. Zij moesten echter wel kunnen aantonen dat ze van elders kwamen. Er had dan ook een strenge controle door de portiers plaats. Ontspanning voor de leden was er in de oude diergaarde in voldoende mate. Hiervoor kon men terecht in het uit 1874 daterende sociëteitsgebouw. Dit gebouw bevatte een feestzaal voor ruim duizend personen; voorts een leeszaal, een dameszaal, een eetzaal en een overdekt terras waarop voor zo'n 300 personen plaats was. Bij de sociëteit lag een groot concertterrein en een muzieknis.
Tot diep in de jaren twintig van de 20e eeuw floreerde de diergaarde. Het aantal leden was in 1922 zelfs tot boven de 8000 gestegen. De financiële positie was in die tijd zo goed dat kon worden overgegaan tot de bouw van een groot zeeleeuwenbassin. Dit was evenwel het laatste hoogtepunt in het bestaan van de oude tuin. In de jaren dertig sloeg ook hier de crisis toe.

Verplaatsing van de diergaarde

Tegen het einde van de jaren twintig, bij de presentatie van het uitbreidingsplan Blijdorp, kwam ook het doortrekken van de Diergaardelaan naar de Beukelsdijk aan de orde. Dit zou ten koste gaan van een gedeelte van de diergaarde, waarover de verbindingsweg zou komen te lopen. De gemeentelijke plannen zouden grote afbreuk doen aan de architectuur van de tuin. Zo moesten daarbij onder meer het entreehek, het apenhuis, de roofdieren- en olifantengebouwen het veld ruimen om op een andere plaats weer te worden opgebouwd. Deze operatie zou voor de diergaarde een fikse financiële aderlating betekenen. En dat in een tijd waarin het met de inkomsten niet zo rooskleurig gesteld was. Het bestuur van de diergaarde sprak dan ook via een schrijven aan de gemeenteraad in juni 1929 zijn verontrusting uit over dit plan en deed de suggestie om de nieuwe weg over de ten noorden van de diergaarde gelegen terreinen van de Nederlandsche Spoorwegen aan te leggen.
Het uitbreidingsplan Blijdorp werd goedgekeurd en met de verwezenlijking daarvan een begin gemaakt. De kwestie van de aanleg van de weg over het diergaardeterrein bleef nog hangende. Omdat de financiële moeilijkheden in de volgende jaren eerder toe-dan afnamen, besloot het verenigingsbestuur een commissie in het leven te roepen, die zou adviseren over de maatregelen die getroffen moesten worden. Deze commissie van advies werd op 30 september 1932 geïnstalleerd. Nog in datzelfde jaar, op 15 december, kwam zij met een rapport. Men stelde voorop dat de diergaarde in haar toenmalige vorm verouderd was en dat ze voor steeds grotere moeilijkheden zou komen te staan, indien er niet spoedig een reorganisatie plaatsvond. Naast modernisering van de dierenverblijven en verbetering van de vermakelijkheidsexploitatie zou ook modernisering van de vereniging een vereiste zijn. De reorganisatie zou alleen kans van slagen hebben als het bestaande terrein als bouwgrond werd verkocht en de diergaarde naar een ander, minder kostbaar terrein werd verplaatst. Onderhandelingen met de gemeente Rotterdam over een eventuele verplaatsing achtte de commissie wenselijk.
Het verenigingsbestuur was niet onverdeeld gelukkig met de voorstellen. Men wilde het bestaande terrein niet prijsgeven. Het bleef echter bergafwaarts gaan met de exploitatie. Uiteindelijk kon het bestuur er niet meer onderuit drastische maatregelen te nemen. Het zond in september 1936 missives aan de minister van O.K. en W. en aan het college van B. en W. van Rotterdam, waarin met klem verzocht werd om een regeling tot steun aan de diergaarde. Zowel de minister als het Rotterdamse college erkenden het belang van het voortbestaan van de diergaarde. Financiële steun van de overheid was evenwel niet te verwachten, daar deze op dat gebied zelf problemen genoeg had. Het college van B. en W. verklaarde zich wel bereid bij de gemeenteraad een voor alle partijen aannemelijk voorstel tot grondruil in te dienen. Het bestuur besloot met de gemeente Rotterdam onderhandelingen aan te knopen. Van de zijde van de gemeente werd een stuk

Afb. 1. Het in moorse stijl gebouwde roofdierengebouw in de oude diergaarde, ca. 1903.
Foto: C. E. Mögle.

grond in de polder Blijdorp aangeboden, dat even groot was als het oude terrein. Van deze grond zou 2/3 gedeelte eigendom van de diergaarde worden, terwijl 1/3 deel hiervan in erfpacht uitgegeven zou worden tegen een jaarlijkse vergoeding van ƒ 1. De gemeente Rotterdam zou om niet een stuk van het oude diergaardeterrein verkrijgen voor de noodzakelijke wegverbinding. Het resterende deel kon verkocht worden als bouwgrond. Het geld van deze verkoop zou lang niet voldoende zijn om de bouw van de nieuwe diergaarde te kunnen bekostigen, alsmede om de nog uitstaande schulden te kunnen betalen. Financiële hulp van buitenaf was dan ook noodzakelijk. De Stichting Bevordering van Volkskracht, een instantie die tot doel had sociaal culturele activiteiten financieel te ondersteunen, werd bereid gevonden hulp te verlenen. Zowel de gemeente Rotterdam als Volkskracht stelden als voorwaarde dat er een einde kwam aan het besloten karakter van de diergaarde. De nieuwe diergaarde zou toegankelijk moeten zijn voor alle lagen van de bevolking. Dit had als consequentie dat de sinds 1857 bestaande vereniging ontbonden diende te worden. Tijdens de algemene ledenvergadering op 7 januari 1938 viel zowel over de ontbinding van de vereniging als over de verplaatsing van de diergaarde de definitieve beslissing. De taken van de vereniging werden overgenomen door een Stichting Rotterdamsche Diergaarde. Van het nieuwe stichtingsbestuur maakten ook bestuursleden van Volkskracht deel uit. Dat betekende een garantie voor de financiering van de nieuwbouw.
Op 19 april 1939 werd de overeenkomst van grondruil met de gemeente getekend. Sloop van de oude diergaarde moest zo spoedig mogelijk plaatsvinden. Hiermede werd op 16 oktober van dat jaar een begin gemaakt. Op de laatste dag van 1939 werden de toegangshekken van de oude diergaarde voorgoed voor het publiek gesloten.

Sybold van Ravesteyn, de architect van de nieuwe diergaarde

'Waarom boeit niet langer het oude systeem eener Diergaarde met dieren in kooien en wil men niet meer leeuwen en tijgers rusteloos langs de tralies zien loopen? Zijn wij anders dan vorige geslachten, die er mede genoegen namen het vreemde, ongekende dier op veilige wijze te kunnen waarnemen? Waarschijnlijk is ons de verschijning der dieren, mede door de sterke verbetering en verspreiding der gedrukte afbeeldingen, zoo vertrouwd geworden, dat wij aan de werkelijkheid hoogere eischen gaan stellen en het dier zich schooner en vrijer willen zien afteekenen tegen een natuurlijker achtergrond. Ook in Rotterdam, nu het door terreinruil mogelijk is geworden om op een andere plaats een nieuwe Diergaarde op te richten, zal deze volgens de veranderde inzichten, welke elders reeds ingang vonden, worden opgebouwd.' Met deze zinsneden begon architect Van Ravesteyn een artikel in het maandblad *De Maastunnel*, waarin hij bekendheid gaf aan zijn plan voor de aanleg van een nieuwe diergaarde in Blijdorp. Op 3 oktober 1937 werd deze architect gevraagd een schetsontwerp voor de diergaarde te maken. De opdracht voor het maken van een definitief plan volgde in november 1938.
Ir. Sybold van Ravesteyn was op 18 februari 1889 te Rotterdam geboren als telg uit een familie die behoorde tot de gegoede liberale burgerij. Na zijn H.B.S.-tijd studeerde hij aan de Technische Hogeschool te Delft voor civiel-ingenieur (1905-1912). In hetzelfde jaar waarin hij zijn studie voltooide werd Van Ravesteyn als adspirant-ingenieur aangesteld bij de Afdeling Weg en Werken van de Maatschappij tot Exploitatie van Spoorwegen. Door zelfstudie bekwaamde hij zich vervolgens in de mogelijkheden van het toepassen van gewapend beton. Dank zij deze bekwaamheid werd hij in 1918 betrokken bij de bouw van het derde administratiekantoor van de Spoorwegen in Utrecht. In de jaren twintig werd hij hoofd van de architectuurafdeling van de Spoorwegen; hij kreeg het zuidoostelijke rayon onder zich. Bij deze afdeling ontwikkelde Van Ravesteyn zich tot architect. Hij ontwierp seinhuizen, later gevolgd door enige stationsgebouwen. Ook ontwerpen voor particuliere bouwwerken ontstonden, met name in de jaren dertig, op zijn tekentafel. Van Ravesteyn behoorde oorspronkelijk tot de aanhangers van het 'Nieuwe Bouwen', een richting in de architectuur waarbij de doelmatigheid van de bouwwerken een eerste vereiste was. In de loop der jaren distantieerde hij zich steeds meer van de opvattingen van de 'Nieuwe Bouwers'. Zijn grote belangstelling voor de beeldhouwkunst had hiermede in belangrijke mate te maken. Tijdens de vele buitenlandse reizen, die hij in de jaren twintig en dertig maakte, raakte hij in de ban van het neo-classicisme en de barok. Met name de bouwwerken die onder het bewind van Mussolini in Italië verrezen oogstten zijn bewondering. In zijn architectuur ging Van Ravesteyn steeds meer gebogen lijnen en beeldhouwwerk toepassen. Het ontwerp dat hij voor Diergaarde Blijdorp maakte is hiervan een fraai voorbeeld.
Ná de Tweede Wereldoorlog kwamen van zijn hand nog tal van bouwwerken in neo-classicistische stijl, waaronder verschillende stationsgebouwen, tot stand. Zijn laatste grote opdracht betrof de bouw van het Centraal Station te Rotterdam. De gevelgeleding en de centrale hal zijn duidelijk geïnspireerd door het station Termini te Rome. In 1964 ontwierp hij zijn laatste werk: het stationspostkantoor te Nijmegen.
Van Ravesteyn overleed op 23 november 1983 in het Rosa Spierhuis te Laren.

De nieuwe diergaarde

Het definitieve ontwerp voor de nieuwe diergaarde werd op 24 februari 1939 bij B. en W. van Rotterdam ingediend. Het terrein in Blijdorp waarop de diergaarde zou verrijzen is zeer onregelmatig. Met enige fantasie kan men hierin de vorm van het werelddeel Afrika herkennen. Ten oosten van dit terrein ligt de Van Aerssenlaan, waaraan de meest westelijke bebouwing van de nieuwe woonwijk is gesitueerd. Aan de noordzijde grenst het aan de Stadhoudersweg; deze scheidt de diergaarde van het door architect

Afb. 2. Vermaak voor jong en oud in de oude diergaarde gedurende de zomer van 1938.
Foto: Polygoon.

Witteveen ontworpen Park Blijdorp (het huidige Vroesenpark). Langs de rest van het terrein loopt de 'omgelegde ceintuurbaan', de verbinding tussen Station Delftsche Poort en de spoorweg naar Utrecht. Voor dit stuk grond wist Van Ravesteyn een plan te creëren dat zeer symmetrisch was. Hij trok door dit terrein een as, waarop alle stenen gebouwen werden geprojecteerd. Aan het noordelijke uiteinde van deze as kwamen de verblijven van de giraffen te liggen, terwijl het zuidelijke uiteinde gevormd werd door de z.g. berenkuil. Een groot gedeelte van het terrein werd in beslag genomen door weiden, waarop onder meer zebra's, gnoes, bisons, elanden en antilopen voldoende ruimte kregen zich in de open lucht te bewegen. Aan de noordzijde creëerde Van Ravesteyn behalve de apenrots en de rendierenrots nog een rosarium en een rotstuin. De nieuwe diergaarde moest een tuin worden, waarin naast de fauna ook aandacht werd besteed aan de flora.
Van de gebouwen valt vooral de uit beton, staal en glas opgetrokken Rivièrahal op, een enorm bouwwerk, bestaande uit een centrale hal en twee vleugels, waarin de warme kassen en de verblijven voor dikhuiden en apen zijn ondergebracht. Aan de achterzijde werd het complex afgesloten met een restaurant en een 40 m hoge uitkijktoren. Het idee om in de diergaarde een grote hal te bouwen, die dienst zou doen als wintertuin, dateerde uit 1933. In dat jaar spraken enige Rotterdamse burgers de wens uit om als kern van een nieuw aan te leggen diergaarde een groot complex te bouwen van dierenverblijven, gegroepeerd rond een ruimte met tropische planten. Deze ruimte, die als 'wintertuin' zou worden ingericht, kon tevens benut worden voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen. In het eerste diergaardeplan, ontworpen door de architecten

Afb. 3. Het in neo-classicistische stijl gebouwde buitenverblijf van de roofdieren in Diergaarde Blijdorp, 1941. Foto: Polygoon.

Brinkman en Van der Vlugt, was dit complex onder de naam 'troparium' vermeld. Daar het bestuur van de Rotterdamsche Diergaarde er in die dagen nog niet toe wilde overgaan de tuin naar een ander terrein te verplaatsen is dit plan in de ijskast terechtgekomen. Van Ravesteyn verwerkte de 'troparium'-gedachte in zijn ontwerp. Bij nader inzien bleken er toch bezwaren te kleven aan de oorspronkelijke opzet. De temperatuur en de vochtigheidstoestand zouden niet aangenaam zijn om rustig in deze ruimte te vertoeven. Bezwaren tegen het inrichten van tentoonstellingen in de 'wintertuin' waren er ook; deze betroffen onder andere de keuze van de exposities en de schade aan de plantengroei. Ook als feestzaal was deze ruimte overbodig, daar er in de stad voldoende gebouwen voor dit doel beschikbaar waren.
Men vroeg zich dan ook af of een dergelijke 'wintertuin' exploitabel was. Vandaar dat uiteindelijk besloten werd een hal van bescheidener afmetingen te bouwen. Tropische planten kregen daarin geen plaats, maar werden ondergebracht in de oostelijke vleugel van het complex. De eigenlijke hal werd nu bestemd voor subtropische gewassen, die op een zodanige wijze werden gegroepeerd dat er een zonnige en vriendelijke wintertuin ontstond. Zowel exterieur als interieur van de Rivièrahal zijn rijk gedecoreerd. Verschillende kunstenaars hebben hier hun bijdrage aan geleverd: Pieter den Besten vervaardigde de plafondschilderingen, Dick Elffers de wandschilderingen en W. van Kuilenburg de plastieken. Bij de zuidgevel zijn twee beelden van Charles Eyck opgesteld, waarvan de linker een klok en de rechter een windwijzer draagt. Niet alleen de Rivièrahal, maar ook andere bouwwerken zijn met beeldhouwwerk versierd. Zo is tegen de schoorsteen van het in neo-classicistische stijl gebouwde roofdierenverblijf een beeld van Orpheus met zijn lier opgesteld. Ten noorden van de Rivièrahal ontwierp Van Ravesteyn een grote waterpartij met op de achtergrond twee bassins, het ene voor de

ijsberen en het andere voor de zeeleeuwen. De monumentale hoofdingang van de diergaarde ligt aan de Van Aerssenlaan recht tegenover de brede Bentincklaan. Ze bestaat uit een aantal kolommen, die in een halve cirkel zijn geplaatst en voorzien zijn van plastieken van de beeldhouwer L. Bolle. De kolommen zijn door fraaie smeedijzeren hekken met elkaar verbonden.
Voor bepaalde onderdelen van zijn ontwerp deed Van Ravesteyn inspiratie op tijdens bezoeken aan de dierentuin Hellabrunn te München en de Londense Zoo. In Hellabrunn waren de dierperken niet omrasterd, doch door greppels gescheiden van de ruimten waarop de bezoekers stonden. Hierachter stak het principe dat bij glooiende greppels het dier voorover staat, als het bij het hek komt. En een dier in een gebogen stand zal normaal gesproken niet springen.
Van Ravesteyns diergaardeplan oogstte niet alleen lof. Er kwam ook kritiek. Met name de directeur van de diergaarde, dr. K. Kuiper, bracht nogal wat bezwaren naar voren. In de eerste plaats gold zijn bezwaar de plaats van de hoofdingang. Deze had volgens hem op de hoek van de Stadhoudersweg en de Van Aerssenlaan moeten liggen. Op die plaats zou ze duidelijk zichtbaar zijn voor de bezoekers die per auto of openbaar vervoer naar de diergaarde komen. De in het plan aangegeven hoofdentrée tegenover de Bentincklaan zou als secundaire ingang kunnen dienstdoen. Zijn tweede bezwaar had betrekking op de Rivièrahal. Hij vond het gebouw veel te groot in verhouding tot het betrekkelijke kleine diergaardeterrein. Voorts vroeg hij zich af of dit gebouw wel exploitabel was, nu het oorspronkelijke plan om in de hal tropische dieren en planten alsmede een groot café-restaurant onder te brengen, geen doorgang vond. Hij achtte 'de geprojecteerde Rivièrahal ondoelmatig en den bouw ervan geldverspilling'. Deze en nog enige andere bezwaren werden voor kennisgeving aangenomen.

De eerste jaren

Onder leiding van hoofdopzichter F. van der Waals werd op 1 mei 1939 een begin met de werkzaamheden in Blijdorp gemaakt. Ruim een week later werd op de plaats waar de bergdierenrots was geprojecteerd de proefpaal in de grond geslagen. Gedurende meer dan een half jaar werkte men ononderbroken aan de aanleg van de diergaarde. De staalconstructies van de gebouwen werden geplaatst, weiden en rotstuin werden aangelegd, bomen werden geplant. Daarna lag gedurende de vorstperiode het werk enige maanden stil. Het bombardement in de meidagen van 1940 bracht ook tegenslag. Veel bouwmaterialen, die tijdelijk in de oude diergaarde aan de Kruisstraat lagen opgeslagen of nog bij firma's in de Rotterdamse binnenstad ter verzending gereed lagen, gingen verloren. Diergaarde Blijdorp zelf ondervond geen schade.
Het was nu zaak de diergaarde zo snel mogelijk te voltooien. Veertien dagen na het bombardement werden de werkzaamheden hervat. Het noordelijke gedeelte kon op 13 juli 1940 reeds voor het publiek worden opgesteld. In het tijdsbestek van een kleine vijf maanden werd aan de voltooiing van het resterende gedeelte van de tuin gewerkt. De officiële opening vond plaats op 5 december 1940 in aanwezigheid van burgemeester en wethouders van de Maasstad. Het heeft daarna nog tot 1 april 1941 geduurd eer de werkzaamheden aan de diergaarde definitief beëindigd werden.
De levende have was voor een deel afkomstig uit de oude diergaarde. Helaas zijn niet alle dieren in Blijdorp terechtgekomen. Door de bommen die op het nog intact zijnde gedeelte van de oude tuin vielen werden verschillende dieren getroffen. Andere dieren, zoals de leeuwen en tijgers, moesten worden afgemaakt, omdat ze een gevaar voor de stadsbevolking opleverden. De meeste hadden het bombardement overleefd. Ze waren vanuit hun vernielde verblijfplaatsen de stad in gevlucht. Dagenlang is men op jacht geweest om hen te vangen. De vraag rees nu waar de dieren ondergebracht moesten worden. Een aantal van hen kon worden opgeborgen in provisorische hokken op het oude diergaardeterrein. Andere konden naar de gereedgekomen verblijven in Blijdorp

Afb. 4. Diergaarde Blijdorp. Ingangspartij en Rivièrahal, 1940. Foto: Polygoon.

worden overgebracht. De Haagsche Dierentuin verleende gastvrijheid aan een zestal apen. Al vrij spoedig na de ingebruikname van de nieuwe diergaarde werden vanuit Duitsland verschillende dieren verkregen, zodat de sterk gedecimeerde collectie werd aangevuld.

Diergaarde Blijdorp is niet geheel onbeschadigd de oorlog doorgekomen. In 1943 werd het zeeleeuwenbassin getroffen door brand- en brisantbommen, die bestemd waren voor de langs de tuin lopende spoorbaan. De zeeleeuwen alsmede enige eenden en sierganzen werden daarbij gedood. Het bassin werd niet meer herbouwd, doch op de plaats daarvan werd een terras aangelegd.

Dat ook bij de aanleg van de nieuwe diergaarde niet voldoende rekening was gehouden met het gedrag van bepaalde dieren, blijkt uit het volgende verhaal van de toenmalige directeur dr. K. Kuiper: 'De afkeer van tralies en hekken, die het bestuur en de architect hadden, stelde de directeur hier en daar voor grote problemen. Apen b.v. zijn klimmers en springers. Wil men ze van de buitenlucht laten profiteren – en dat is nodig –, dan zal men ze of in een ruime kooi moeten zetten, of er dienen voor die dieren terrassen gemaakt te worden, waar ze niet uit kunnen klimmen of springen. Maar . . . elke verhoging van de terraswanden en vergroting van de sprongwijdte naar de vrijheid kost handen vol geld en zo moest dan ook hier en daar wel eens genoegen genomen worden met afmetingen die achteraf onvoldoende bleken te zijn. Enkele omwonenden weten daar van mee te praten: ze troffen een aap in hun keuken aan, die zich tegoed deed. En eens zag een chimpansée kans op het dak van de Rivièrahal te klimmen en van daar uit klom hij aan de buitenzijde tegen de hoge uitzichttoren op. Nu heeft die toren bovenaan en breed bordes. Daar werd de chimpansée natuurlijk door tegengehouden. Geen nood,

hij sloeg een ruit van de toren in en kroop naar binnen, waar hij zijn oppasser in de armen liep.'
Het sombere beeld dat directeur Kuiper over de Rivièrahal gaf is niet uitgekomen. De hal heeft in de loop der jaren zijn geld wel degelijk opgebracht. Doordat er ten gevolge van het bombardement in de stad een groot tekort aan zaalruimte was ontstaan, lieten veel organisaties en verenigingen voor het houden van hun activiteiten het oog vallen op deze grote hal. Het Rotterdams Philharmonisch Orkest en verschillende koren gaven er hun concerten. Kleinkunstenaars traden er op. Er werden congressen, bokswedstrijden, veilingen, toogdagen, examens en carnavalsavonden gehouden. En dat alles op de achtergrond begeleid door de meest uiteenlopende dierengeluiden, zoals het getrompetter van de olifanten en het gegil van de apen. Deze situatie heeft jaren geduurd. Na de ingebruikneming van De Doelen en het tentoonstellingscomplex Ahoy namen de aktiviteiten in de Rivièrahal in belangrijke mate af. Daarom besloot het bestuur in 1977 om aan de hal haar oorspronkelijke bestemming te geven, n.l. die van wintertuin.

Veranderingen en toekomstplannen

Tot op de huidige dag wordt Van Ravesteyns schepping bezocht door talrijke mensen uit binnen- en buitenland. De tand des tijds is aan Blijdorp niet voorbijgegaan. De bezoeker die in deze tijd een kijkje in de diergaarde neemt zal verschillende bouwwerken niet meer aantreffen. Hij zal met name tevergeefs zoeken naar de uitkijktoren, die jarenlang voor velen het gezicht van de diergaarde bepaalde. De toren werd in 1970 voor het publiek gesloten, omdat ze in een ernstige bouwvallige staat verkeerde. Herstel zou op een bedrag van ƒ 825.000 komen. En dat geld was niet beschikbaar. Zodoende viel de toren in 1972 onder de slopershamer, tot groot verdriet van Van Ravesteyn. Nieuwbouw en renovatie van de dierenverblijven was in de loop der jaren noodzakelijk geworden. Veel hiervan kon verwezenlijkt worden dankzij financiële steun van de in 1962 opgerichte Vereniging Vrienden van Blijdorp. Zo verrees er in 1968 een nieuw gebouw voor de niet-mensapen en de nachtdieren. Het oude gebouw van deze dieren werd gerenoveerd en herdoopt in 'Henri Martinhuis'. De theeschenkerij onderging twee maal een gedaanteverwisseling; eerst werd ze omgebouwd tot reptielenhuis, later tot giraffenverblijf. Nieuw was ook het dioramagebouw, dat op de plaats van het terras (het gebombardeerde zeeleeuwenbassin) werd gebouwd. Hierin werd later het Natuurhistorisch Museum ondergebracht. Een felle brand legde het gebouw op 5 mei 1987 in de as. Ondanks renovatie en nieuwbouw moet de diergaarde naar de huidige begrippen als verouderd beschouwd worden. Op verzoek van de directie heeft een commissie een plan ontworpen voor een diergaarde die aan alle eisen van de huidige en toekomende jaren kan voldoen. In dit plan, waarvan de resultaten in juni 1988 zijn bekendgemaakt, komt tot uitdrukking dat modernisering van de tuin een eerste vereiste is. Hierbij zullen vooral de dieren veel baat hebben. De leefomgeving zal worden aangepast aan hun natuurlijke gedrag. Een bezoek aan de diergaarde zal in de toekomst weer een educatief karakter krijgen. Bovendien kan het wetenschappelijk onderzoek door deze vernieuwing nieuwe impulsen ontvangen. Maar de modernisering zal wel ten koste gaan van de fraaie architectuur van de tuin. Als de plannen in de toekomst verwezenlijkt worden, zullen vermoedelijk alleen de ingangspartij en de Rivièrahal nog herinneren aan de unieke schepping van Van Ravesteyn.

Geraadpleegde archivalia

– Archief van de Vereeniging Rotterdamsche Diergaarde:
inv.nr. 12: Notulen van de vergaderingen van het Algemeen Bestuur, 1930-1939.
inv.nr. 49: Jaarverslagen, 1857-1875.
inv.nr. 58: Stukken betreffende de reorganisatie van de Diergaarde, 1932.
inv.nr. 146: Notulen van de vergaderingen van de Commissie van Advies, 1935-1938.

– Persoonlijke Verzameling dr. K. Kuiper:
inv.nr. 4: Stukken betreffende de reorganisatie en verplaatsing van de Diergaarde, 1929-1940.
inv.nr. 5: Rapport van de Commissie van Advies tot reorganisatie van de Diergaarde, 1932.
inv.nr. 20: Stukken betreffende de aankoop van dieren en de oprichting van Diergaarde Blijdorp, 1940-1943.
inv.nr. 27: Manuscript van het (nimmer verschenen) gedenkboek, z.j.

– Archief van ir S. van Ravesteyn:
inv.nr. 163: Documentatie over Diergaarde Blijdorp te Rotterdam.
inv.nr. 214: Curricula vitae van de eigen hand van Ir. Sybold van Ravesteyn, 1972-1979.

Geraadpleegde literatuur

'De Diergaarde en haar omgeving', *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (15 januari 1938).
R., 'Het Diergaardeplan', *De Maastunnel* 1 (1938) 109-113.
S. van Ravesteyn, 'De nieuwe Diergaarde', *De Maastunnel* 2 (1938) 3-11.
J. M. Pattist, *Honderd jaar Rotterdamse Diergaarde* (Rotterdam 1957).
Catalogus van de tentoonstelling van het werk van *Ir. S. van Ravesteyn*, Stichting Architectuur Museum Amsterdam en Centraal Museum Utrecht (1977).
125 Jaar Diergaarde. Jubileumuitgave van de Stichting Koninklijke Rotterdamse Diergaarde (Rotterdam 1982).
Ingrid Kalkman, 'Sybold van Ravesteyn, architect Diergaarde Blijdorp', *GemeenGoed* (juli/augustus 1982) 8-10.
Dee Hooftman, 'Wonen en werken in Diergaarde Blijdorp', *GemeenGoed* (juli/augustus 1982) 10-14.
Joh. de Vries, *Ir. S. van Ravesteyn – Diergaarde Blijdorp* (Rotterdam 1982).

Kunstenaars in Artis rond 1900. De portefeuille aangeboden aan dr. C. Kerbert bij zijn 25-jarig jubileum als directeur van Artis*

C. Hekker

Inleiding

In de 19e eeuw was een bezoek aan de tuin van het – vanaf 1852 Koninklijk – Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra meestal meer dan alleen het kijken naar de dieren. Er bevonden zich in Artis verschillende natuurhistorische en etnografische collecties, een uitgebreide bibliotheek en zelfs een concertzaal[1]. De leden van het genootschap waren afkomstig uit de gegoede burgerij en deelden de belangstelling voor zowel natuur als cultuur. Niet alleen wandelde men in de tuin, maar men ging er ook naar muziekuitvoeringen. Zo kon men er uitvoeringen bijwonen van orkesten die later hun onderdak zouden vinden in het Concertgebouw. Dat de samenhang tussen natuur en cultuur in dit 19e eeuwse Artis heel vanzelfsprekend was blijkt dan ook uit de naam van het genootschap: 'Natura Artis Magistra', ofwel 'de natuur is de leermeesteres van de kunst'. Er waren nauwe contacten tussen Artis en bijvoorbeeld de gemeentelijke universiteit en de verschillende kunstenaars- en kunstnijverheidsopleidingen; dit mede doordat de leden van het genootschap uit een relatief kleine groep van de bevolking afkomstig waren en hun verschillende functies en lidmaatschappen elkaar veelal 'overlapten'.

Artis was voor kunstenaars een prachtige bron voor inspiratie. In de feestrede van prof. B.J. Stokvis ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het genootschap in 1888 noemde hij een aantal vooraanstaande 19e-eeuwse kunstenaars die in Artis hebben gewerkt. Daarbij vermeldt Stokvis dat 'niet alleen de corypheeën, maar ook de adepten, de kweekelingen der RijksAkademie v. Beeldende Kunsten en die van de Kunst-Industrieschool er steeds met open armen en hartelijke voorkomendheid ontvangen werden'[2].

Een tastbare herinnering van deze band met Artis in de periode rond de eeuwwisseling is de portefeuille die in 1915 door een aantal kunstenaars aan directeur Coenraad Kerbert (1849-1927) werd aangeboden ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als directeur van Artis[3]. Deze portefeuille bevat 61 bladen: tekeningen, aquarellen, grafiek en een enkele schets in olieverf, alsook enige foto's naar beeldhouwwerken. De meeste bladen hebben Artis als onderwerp: kijkjes in de tuin, maar vooral veel afbeeldingen van dieren.

Er zijn verschillende kunstenaars vertegenwoordigd wier namen en werken ook nu nog bekend zijn: Lizzy Ansingh, Theo van Hoytema en – beiden recentelijk nog voor het

---

* Voor de hulp bij de totstandkoming van dit artikel wil ik de familie Kerbert, Jenny Reynaerts en Jan Teeuwisse hartelijk bedanken.

1 J. Teeuwisse, *Leven en werk van beeldhouwer-tekenaar Jaap Kaas* (Utrecht 1987) 59-77.

2 B.J. Stokvis, in: *Bijdragen tot de dierkunde*, Feestnummer (1888) 10-11.

3 De portefeuille bevindt zich in een particuliere collectie en bevat werk van: A. Allebé, M.E.G. Ansingh, N. Baak, F. Bobeldijk, J.C.H. Bodenheim, P.T.H. Böhncke, J.H. Coster, F. van der Does de Willebois, P. Dupont, Th. van Duyl-Schwartze, G.W. Dysselhof, J.C. van Essen, A.C. Gijswijt, A. Hesselink, N.G. Honig, Th. van Hoytema, M. Heyl, J.H. Jurres, J. Kaas, M. Kelting, W. Klijn, A.M. Kruijff, K. van Leeuwen, A. Legras, H. Luns, L. Lutomirski, E.H. Rethaan Macaré, H. Marcus, J. Mendes da Costa, D.A. Bueno de Mesquita, H.J. Bueno de Mesquita, S. Jessurun de Mesquita, A. de Miranda, M. Monnickendam, W.F.A.I. Vaarzon Morel, G. Muller, Th.W. Nieuwenhuis, J.F. Obbes, J.M. van Oort, J.H. Pels, J. Pieneman, D.H. van der Poll, B.L. Prins, ?. Riphagen, W.C.G. Rueter, J. Schreve-IJzerman, G. Schwartze, C. Spoor, W. Steelink, G. Sturm, M.W. van der Valk, S.C.H. de Vries, N. van der Waay, B.W. Wierink. Twee bladen zijn niet voorzien van naam of signatuur: het betreft een olieverfschets en een foto naar een beeldhouwwerk.

voetlicht gehaald – August Allebé en Jaap Kaas, om er enkelen te noemen[4]. Er is echter ook werk van kunstenaars die inmiddels bijna of geheel vergeten zijn. In totaal geeft de portefeuille een goed beeld van Artis en zijn kunstenaars rond 1900.

Kunstenaars en Artis

Rond de eeuwwisseling kozen vele kunstenaars Artis als hun dagelijks werkterrein. Velen van hen waren leerling, of leerling geweest, van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten of van een van de kunstnijverheids- en/of tekenscholen in Amsterdam. 'De beeldende kunstenaars zijn (dan ook) te allen tijde naar dien tuin gegaan, om er de welige schoonheid te maaien. (...) Onthutst, overweldigd zijn de meesten na de eerste ontmoeting met dien tuin, met zijn overvloed aan dierlijke kleur en vorm, stand en uitdrukking. Wanneer zij zich eerst verzadigd hebben aan alles tegelijk, gevlinderd over 't onuitputtelijk bloemenveld, worden ze stil, gaan zoeken en kiezen elk een eigen terrein, één bepaalden diervorm. Eénmaal verdiept in de aanschouwing van één diersoort, dalen ze dan weer af in een onmetelijke mogelijkheid; een wonderpaleis, soms plotseling gesloten, dan plotseling geopend; op zich zelf weer zoo wijd en weelderig als heel de fauna en de flora. (...) Een namenguirlande van Nederlandse kunstenaars siert Artis' geschiedenis'. Zo schreef Siegfried van Praag in 1926 in het eerste van een serie van drie artikelen, die hij onder de titel 'Artis in de kunst' publiceerde in *Elseviers geïllustreerd maandschrift*[5]. In deze artikelen laat hij vele kunstenaars, hun werkwijze en hun lievelingsonderwerpen de revue passeren.
Van Praag meldt ook dat onder andere Marie Kelting en Jan van Oort, beiden met werk in de portefeuille vertegenwoordigd, in Artis jarenlang de 'etiketten' hebben verzorgd[6]. Van deze bordjes – met naam, latijnse benaming, geografische verspreiding en een afbeelding van het dier – is er helaas niet één bewaard gebleven. Marie Kelting had ook een groot aandeel in de organisatie van de 'Tentoonstelling van Kunstwerken betreffende Het Dier', die in 1916 in Artis werd gehouden[7]. Hier was werk te bezichtigen van veel kunstenaars die we ook aantreffen in de portefeuille voor Kerbert.

Artis en de Rijksacademie

De kunstopleidingen in de genoemde periode in Amsterdam waren de Rijksacademie van Beeldende Kunst (RAvBK), de RijksNormaalschool voor Teekenonderwijzers en de Rijksschool voor Kunstnijverheid[8]. De meeste kunstenaars die werk hebben ingezonden voor de portefeuille hebben hun opleiding genoten aan de RAvBK. In een vergadering op de Academie in 1873 meende hoogleraar beeldhouwkunst F. Stracké dat het zijn plicht was zijn leerlingen voor de lessen in 'vergelijkende anatomie' mee te nemen naar de natuurhistorische verzamelingen van Artis[9]. In een vergadering in 1881

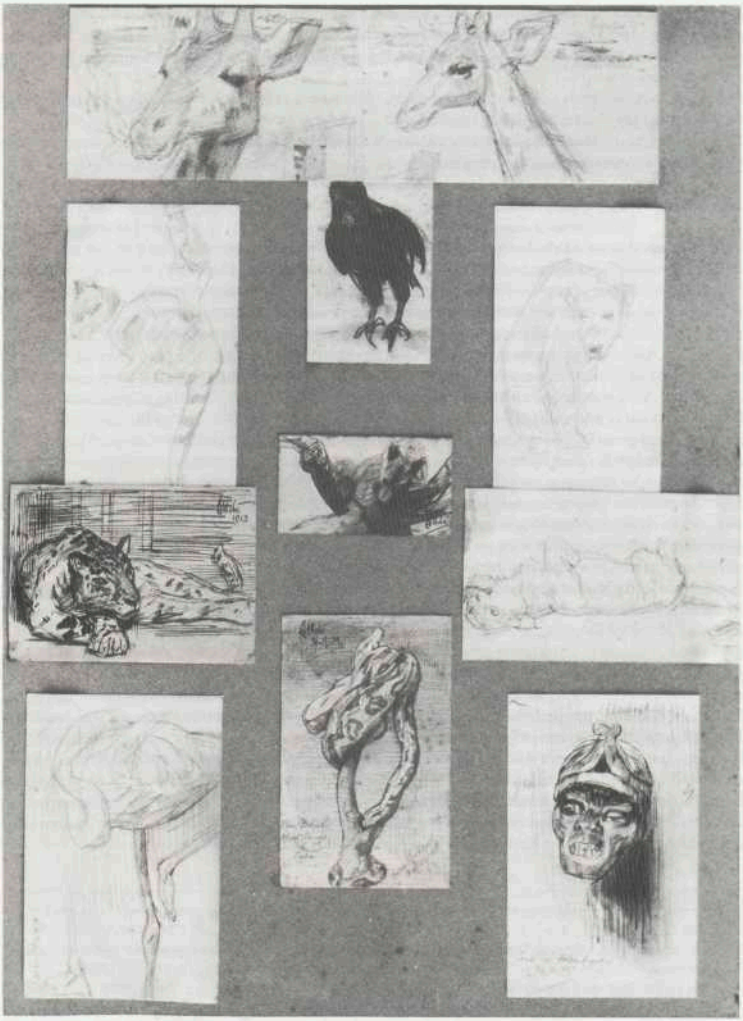
4 W. Loos en C. van Tuyll van Serooskerken (red.), *'Waarde Heer Allebé.' Leven en werk van August Allebé (1838-1927)* (Zwolle 1988); Teeuwisse, *Jaap Kaas*.
5 S.E. van Praag, 'Artis in de kunst', *Elseviers geïllustreerd maandschrift* jrg. 72 IX (1926) 155-162; X (1926) 225-234; XI (1926) 304-310.
6 Van Praag, 'Artis', 230.
7 Idem, 229.
8 A. Martis, 'Van 'tekenschool' tot 'kunstvakschool': de Rijksoverheid en het onderwijs in de beeldende kunsten van circa 1820 tot circa 1940' in: M. van der Kamp e.a. (red.), *De Lucaskrater. Historie en analyse van en meningen over het beeldendkunstonderwijs aan de kunstacademies in Nederland* (Assen 1984), 34-49.
9 Rijksarchief in Noord-Holland, archief Rijksacademie voor Beeldende Kunsten (RAvBK), nr. 1, notulen vergadering hoogleraren 30-5-1873.

stelde Stracké voor om in de tuin van de Academie aan de Stadhouderskade een gebouwtje op te richten, waar de leerlingen de dieren naar het leven konden tekenen; dieren die waarschijnlijk uit Artis werden gehaald. Door de hoge kosten werd het plan echter niet gerealiseerd[10].
Dat er ook in Artis aan de Akademie werd gedacht, blijkt uit een brief van directeur G. Westerman aan — toen hoogleraar schilderkunst — Allebé, over wie hieronder meer. De Artis-directeur attendeerde de kunstschilder op de schilderachtige aanblik van een treurwilg die tijdens een storm was gesneuveld[11].

August Allebé (1838-1927)

De kunstenaar August Allebé heeft zeer veel bijgedragen aan de contacten tussen Artis en de kunstenaars[12]. Na zijn aanstelling in 1870 als hoogleraar, volgde in 1880 zijn benoeming tot directeur van RAvBK. Deze functie zou Allebé tot 1907 uitoefenen. Hij was degene die de poorten van Artis heeft geopend voor vele jonge kunstenaars in een tijd dat Artis alleen toegankelijk was voor leden van het Genootschap. In verschillende brieven van Allebé aan de respectievelijke directeuren van het Genootschap — Westerman en Kerbert — verzoekt hij om studiekaarten voor zijn leerlingen van de Academie[13]. Vaak worden in deze brieven de leerlingen met name genoemd. Uit de brieven blijkt dat er aanvankelijk door hen meestal tijdens de zomervakantie, de maand augustus, werd gewerkt. Zo schrijft Allebé op 11 juli 1902: "WelEdel Zeer Geleerde Heer, Bij deze heb ik de eer namens de RijksAcademie van Beeldende Kunsten, — wederom tegen de zomervacantie, — ten voordeele van eenige verdienstelijke leerlingen kosteloozen toegang aan te vragen tot het maken van studiën in de diergaarden van 'Natura Artis Magistra'. Mochten, — bij eventueel toestemmend antwoord, — de tijd en verdere bepalingen van het vorig jaar U nog geschikt voorkomen, namelijk op alle werkdagen van des morgens 7 tot des namiddags 5 uren, zoo houd ik dit ook voor de te begunstigen leerlingen het meest doelmatig. Ditmaal begint de vacantie iets vroeger; weshalve ik mij veroorloof de zoo gewenschte studiekaarten aan te vragen als geldig van Zaterdag 26 juli tot Zaterdag 30 Augustus. Een zestiental zou voldoende zijn, terwijl ik die kaarten, waaraan ik onverhoopt geene nuttige bestemming zou weten te geven, zal terugzenden. Met verschuldigde hoogachting en erkentelijkheid heb ik de eer te zijn Uw dw. dienaar en medelid Aug. Allebé"[14]. Met het groeiende aantal leerlingen, groeide de vraag naar studiekaarten; derhalve werd door Allebé later ook om studiekaarten voor kerst- en paasvakantie gevraagd[15].
Naast studiekaarten verzocht Allebé in enkele brieven ook om bruiklenen, zoals dierskeletten. Uit een artikel van A.J. Derkinderen, de opvolger van Allebé als directeur, blijkt dat de Academie gedurende 25 jaar skeletten van Artis heeft gebruikt bij het onderwijs[16]. Dat er een goede verstandhouding was tussen Artis en de RAvBK getuigt ook een brief van Allebé aan Kerbert, waarin hij bedankt voor het boek *'Histoire*

10 Idem, 25-1-1882.
11 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), particulier archief Artis (PA 395), nr. 265, concept-brief Westerman 9-10-1874.
12 Loos en Van Tuyll van Serooskerken, *Allebé*.
13 GAA, PA 395, ingekomen stukken onder A, 1874-1906.
14 Idem nr. 372.
15 Idem, nr. 383.
16 A.J. Derkinderen, *De Rijks-academie van beeldende kunsten te Amsterdam. Stads teekenacademie tot 1817. Koninklijke academie 1817-1870. Rijksacademie 1870-heden.* Overdruk uit het tijdschrift de XXe eeuw van 1 mei 1908 door de drukkerij der firma Joh. Enschedé en zonen te Haarlem, z.pl. z.j.

Afb. 1. A. Allebé, *Artis-tekeningen*, 2 gedat. 1913, overige niet gedat., potlood, pen en houtskool, 65 × 50 cm, part. coll., foto C. Hekker.

Naturelle de deux Elephants, etc.'dat Kerbert aan de Academie had geschonken[17]. Allebé stelde de gastvrijheid van het Genootschap ten opzichte van de RAvBK zeer op prijs, zo blijkt duidelijk uit zijn laatste brief, als directeur van de RAvBK, aan Kerbert: '(…) In het begin van het volgend jaar hoop ik U nog eens persoonlijk te bedanken voor al hetgeen door Uwe beschikkingen in de laatste jaren voor het onderwijs aan de *Academie* verricht is'[18]. Een zelfde toon heeft de (concept-)brief die Allebé aan Kerbert richtte ter gelegenheid van het jubileum van laatstgenoemde: '(…) wil bij Uw aanstaand verjaarsfeest ook mij beschouwen als een van de velen die oprecht erkentelijk zijn voor al wat door U verricht werd in het belang van de beoefenaars van de kunst (…)'. Opmerkelijk is tenslotte een passage over Rembrandt, waarmee nog eens onderstreept wordt hoe belangrijk Allebé de rol van Artis in verband met de kunst vond: 'Had hij (Rembrandt) Artis gekend, zo zou U hem daar dikwijls werkende hebben aangetroffen, vol vertrouwen in de spreuk Natura Artis Magistra (…)'[19].

De portefeuille

Het eerste blad is een fraaie oorkonde in batik-techniek in warm oranje-bruine kleuren waarop vermeld staat: 'AAN Dr. C. KERBERT,/WORDT BIJ ZIJN VIJFENTWINTIG JARIG JUBILEUM ALS DIRECTEUR/VAN HET KON: ZOOLOGEN. NATURA. ARTIS. MAGISTRA/DOOR HEN WIER STUDIEVELD IS OF WAS DE TUIN VAN HET GENOOTSCHAP/ALS BLIJK VAN HOOGACHTING EN DANKBAARHEID/DEZE PORTEFEUIL-/LE AANGEBODEN/AMSTERDAM; DEN TWEEDEN VAN ZOMERMAAND MCMXV'.
Bovenaan dragen twee gestileerde leeuwen een zuil met daarop de tekst: 1890/K/1915. Onderaan staat het monogram van B.W. Wierink (1856-1939), de maker van dit blad. Van Wierink is ook het volgende blad, in dezelfde batik-techniek uitgevoerd. In de kleuren blauw, groen en oranje zijn hier de namen vermeld van de deelnemers, overigens niet altijd correct gespeld. De omslag van de portefeuille is met textiel bekleed, met enkele lijnen en gestileerde bloemen gedecoreerd en voorzien van het opschrift: Dr. C. Kerbert 1890/2 juni/1915. Wellicht is ook dit het ontwerp geweest van Wierink. In ieder geval van zijn hand is nog een andere bijdrage: een aquarel uit 1915, voorstellende twee leeuwen, die een goed voorbeeld is van zijn stijl. Wierink was een echte Artis-kunstenaar. Hij maakte er talloze schetsen die de basis vormden voor zijn schilderijen en aquarellen in een stijl die gekenmerkt wordt door een hoekige, welhaast strakke weergave[20].
Een enkele naam uit de lijst is niet met een kunstwerk vertegenwoordigd. Zo is prof. A.J. Derkinderen waarschijnlijk vermeld omdat hij in de functie van directeur van de RAvBK de portefeuille aan Kerbert heeft overhandigd. Daarentegen bevinden zich in de map ook enkele bladen van kunstenaars die niet op de oorkonde vermeld staan. Vermoedelijk hebben deze deelnemers hun werk aangeboden of ingeleverd toen Wierink de oorkonde al vervaardigd had.
Bovenaan de lijst met deelnemers prijkt naam van Allebé. Van zijn hand is een samengesteld blad met verschillende schetjes, alle in Artis getekend: één in het Museum voor Land- en Volkenkunde – toen gevestigd boven de runderstallen –, de overige in de tuin. (afb. 1) Allebé heeft niet alleen zijn leerlingen met de vorm en kleurenrijkdom van Artis vertrouwd gemaakt, ook heeft hij er zelf jarenlang gewerkt. Na zijn pensioen in 1906 heeft hij zich, op verzoek van de hoogleraar zoölogie Max Weber – die ook deel

17 GAA, PA 395, nr. 277, brief 29-12-1877.
18 Idem, nr. 383, brief 15-12-1906.
19 Brief juni 1915, part. col.
20 Van Praag, 'Artis', 160-161.

Afb. 2. M. Kelting, *Artis-affiche*, niet gedat. (1913), 92 × 69 cm, archief Artis, foto F. Nordheim.

uitmaakte van het bestuur van Artis – met zorg gewijd aan het samenstellen van vier portefeuilles voor Weber en diens echtgenote. Het betrof hier ook tekeningen gemaakt in Artis. Over het samenstellen en het geordend bijeenvoegen van de tekeningen is door Allebé met het echtpaar Weber-van Bosse uitvoerig gecorrespondeerd[21]. Helaas is de verblijfplaats van deze portefeuilles niet bekend[22]. Allebé's bijdrage aan de portefeuille voor Kerbert geeft een idee van een dergelijk samengesteld blad.
In tegenstelling tot het enthousiasme van Allebé over de portefeuilles voor het echtpaar Weber-van Bosse, was hij over zijn bijdrage voor het geschenk aan Kerbert minder tevreden. Uit notities in zijn zakagenda's blijkt dat hij de inzending van zijn bijdrage verschillende keren voor zich uitschuift. Op de dag dat de portefeuille wordt aangeboden schrijft Allebé zelfs: 'kinderachtige schetsjes van mij aanbieden onvermijdelijk'[23].
Marie Kelting (1886-1969) was een van de kunstenaars die door Allebé in contact is

21 Rijksprentenkabinet Amsterdam (RPKA), kostbaarheden 314 P; zie ook M.B. Lohmann-de Roever, 'August Allebé. Dierstudies uit Artis tentoongesteld, in het Amsterdams Historisch Museum, *Ons Amsterdam* jrg. 30, 10 (1978) 302-306; jrg. 30, 11 (1978) 325-329.
22 Loos en Van Tuyll van Serooskerken, *Allebé*.
23 RPKA, kostbaarheden 316b, zakagenda 1915, 15 juni.

gebracht met de tuin. Zij is leerlinge geweest aan de Kunstnijverheidsschool en heeft zeer veel in Artis getekend. Vermoedelijk is zij degene geweest die het initiatief heeft genomen voor het geschenk aan Kerbert. In de portefeuille bevindt zich van haar hand zowel een litho naar twee kakatoes, als een samengesteld blad met enkele krijttekeningen. Al is er geen van de bordjes bewaard gebleven die Kelting voor Artis heeft gemaakt, er is nog wel een affiche die zij voor een speciale gelegenheid heeft ontworpen: in 1913 was, als geschenk van een sultan van Sumatra, de eerste mannelijke volwassen orang-oetan in Artis gekomen. Voor deze gelegenheid maakte Marie Kelting de affiche met de tekst: 'Reuzen orang-oetan in Artis'[24]. (afb. 2) Het dier trok veel bezoekers.

Toen Sultan – zo was het dier genoemd – in 1914 overleed, maakte de oppasser P. Böhncke (1873-1949) een reliëf naar de kop van deze orang. In de portefeuille bevinden zich twee foto's van dit beeldhouwwerk: een foto van het reliëf in een voorbereidend stadium, waarschijnlijk in klei, en een foto na de voltooiing, een geverfd gipsafgietsel. Deze kop hangt nog steeds in de middenzaal van het Apenhuis in Artis. Böhncke's levensloop was zeer nauw verbonden met Artis. Hoewel hij vanaf jonge leeftijd al beeldhouwer wilde worden, heeft hij 32 jaar als oppasser in Artis gewerkt. Gedurende die periode kon hij zich alleen in zijn vrije tijd wijden aan het beeldhouwen. Uiteindelijk heeft hij zich daar ook geheel op geworpen, al bleef Artis een belangrijke rol spelen: dieren bleven onderwerp van zijn werk[25].

Uit de datering van diverse bladen in de portefeuille blijkt dat niet alle speciaal voor deze gelegenheid zijn gemaakt. Van enkele bladen echter is het heel duidelijk dat ze vervaardigd zijn ter herinnering aan het jubileum. Zo is er een kleine aquarel door academie-leerling Benjamin Prins (1860-1934). (afb. 3) Het toont directeur Kerbert, in de rechterhand een bos bloemen, in de linkerhand zijn hoge hoed, temidden van een 20-tal dierentuinbewoners. Midden op de voorgrond zit een aap met de 'Feestrede'. Een ander eerbetoon aan Kerbert is bijgedragen door Lizzy Ansingh (1875-1959): een kakatoe op een boomtak met in de poot vastgehouden een lauwerkrans, voorzien van de woorden 'Leve mijn directeur'. (afb. 4)

Niet op het jubileum toegesneden zijn de bijdragen van G.W. Dysselhof (1866-1924): Een tekening van een school vissen en een (houtskool-)tekening van een kreeft. Dysselhof had gestudeerd aan de Rijksnormaalschool en de Rijksschool voor Kunstnijverheid. Hij had heel vaak dieren uit het aquarium tot onderwerp. Van Praag schrijft dat deze 'schilder van het dierlijk gestoei en van de losse, steeds wisselende groep' geheel uit het geheugen schilderde en slechts 'krabbels' ter plekke maakte als geheugensteun. Wellicht is de schets in de portefeuille daar een voorbeeld van[26].

Naast de vele dierstudies zijn ook enkele bladen in de portefeuille aan de tuin gewijd. Zo is er van Nico van der Waay (1855-1936) een geaquarelleerd tafereel: een helder groen gebladerde boom aan de waterkant, waarschijnlijk de pelikanenvijver, enkele vijverbewoners en in de verte op het bruggetje twee bezoekers met parasol in de volle zon. (afb. 5) Van der Waay die gestudeerd had aan de RAvBK werd er in 1891 benoemd tot hoogleraar in de schilderkunst.

Er is hier geen plaats om op alle kunstwerken dieper in te gaan of ze alle af te beelden. Dit is nog maar een greep uit de vele werken, vervaardigd door kunstenaars die stuk voor stuk het kunstenaarschap en de liefde voor de tuin gemeen hadden. Zovele bladen zijn het aanzien waard: een getekende panter door Jaap Kaas (1898-1972); een litho naar twee schuitbekreigers en een aquarel van een orang-oetan met jong, beide door

24 Teeuwisse, *Jaap Kaas*, 59, 77.
25 Van Praag, 'Artis', 308-309; Böhncke was gehuwd met Marie Kelting.
26 Idem, 158.

Afb. 3. B. Prins, *Artis-directeur C. Kerbert temidden van de dieren*, niet gedat. (1915), gem. techniek, 12 × 17 cm, part. coll., foto C. Hekker.

Theo van Hoytema (1863-1917); een grote tekening van een rij olifanten door August Legras (1864-1915). Resten nog enkele foto's naar beeldhouwwerken, die uiteraard niet in de portefeuille konden worden opgenomen: een vogel door Joseph Mendes da Costa (1863-1939); een borstbeeld van een gorilla door Abraham Hesselink (1862-1930).

Het jubileum van dr. C. Kerbert

In 1915 was Kerbert 25 jaar directeur van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra. Hij was op 2 juni 1890, als opvolger van de kort daarvoor overleden Westerman, directeur geworden, nadat hij vanaf 1882 conservator was geweest van het Aquarium. Zelf had hij uitdrukkelijk verzocht om deze gelegenheid onopgemerkt voorbij te laten gaan, waarschijnlijk gezien de zorgelijke tijden die het Genootschap doormaakte. Enkele jaren tevoren had het veel geld uitgegeven aan nieuwe dierenverblijven. Ondanks deze verbeteringen nam het ledental af en ook het bezoekersaantal – Artis was vanaf 1912 in de zomer voor het publiek opengesteld – viel tegen. Daarbij zorgde de eerste wereldoorlog voor een sterke stijging van de prijzen voor voedsel en kolen[27]. Al met al zag Kerbert in 1915 weinig reden om zijn jubileum te vieren. Door zijn omgeving werd echter druk uitgeoefend en zo werd er toch aandacht besteed aan de gebeurtenis.
Op 16 juni was het zover: 's ochtends ontving de jubilaris een bloemenhulde van de Artis-oppassers[28]. De ambtenaren van het Genootschap schonken de directeur twee

27 J.G. Nieuwendijk, '125 jaar Natura Artis Magistra', *Ons Amsterdam* jrg. 15, 4 (1963) 119-124.
28 GAA, PA 395, nr. 2656, over jubileum Kerbert.

Afb. 4. L. Ansingh, *Kakatoe met lauwerkrans voorzien van opschrift 'Lang Leve mijn Directeur'*, niet gedat. (1915), gem. techniek, 53,5 × 42 cm, part. coll., foto C. Hekker.

studieboeken en een getekende oorkonde vervaardigd door ' 's heeren Kerbert's ouden vriend' B.W. Wierink. Enkele regels uit deze oorkonde luiden: 'Geen lof, geen feest,/Gij zelf waart die 't zeide./Voor mij geen feest; een ieder doe zijn plicht./Gemeenschap geeft den enk'ling eerst gewicht'[29].
Ook het bestuur van Artis bracht een huldebetuiging: de president mr. C.H. van Tienhoven schonk een boekenkast.

29 *De Telegraaf*, 16-6-1915.

Afb. 5. N. van der Waay, *De tuin van Artis*, niet gedat., aquarel, 28,5 × 39 cm, part. coll., foto C. Hekker.

Eén uur voordat de receptie zou beginnen verzamelden zich in de 'grote restauratiezaal' een groep kunstenaars en kunstenaressen. De inhoud van de portefeuille was uitgestald. Het blijkt dat vele bezoekers in staat zijn gesteld om het geschenk aan Kerbert te bekijken[30]. Het is heel goed mogelijk dat deze gelegenheid de oorzaak of aanleiding is geweest voor de tentoonstelling 'Het Dier in de Kunst' in 1916. Marie Kelting was in beide gevallen actief[31].
Namens de RAvBK sprak directeur Derkinderen, die 'sympathie betuigt van Prof. Allebé' en van de 'groep artiesten wier werk gij hier vertegenwoordigd ziet. Dat zij behoefte hadden u te huldigen zal ieder begrijpen, die weet dat kunstenaars en kunstenaressen altijd bijzonder veel gevoelen voor het verzamelen der dingen. Bovendien echter heeft Artis hun zeer bijzondere genegenheid, omdat het een oneindige bron van studie voor hen is en blijft', zo meldde de Telegraaf die dag. Kerbert bracht in een bedankspeech naar voren 'dat het genootschap steeds heeft getracht zijn inrichting dienstbaar te maken niet alleen aan het natuuronderwijs, maar ook aan de kunst'[32].
In een andere krant staat vermeld dat prof. Derkinderen in zijn rede vertelde: '(ik heb) vanmorgen nog eens gebladerd in het dagboek van Dürer, uit den tijd toen de kunst nog niet zoo van de wetenschap gescheiden was als thans. En toch, hoe moeilijk betrekkelijk konden zij elkaar bereiken, vergeleken bij nu! Dürer, die zo verheugd was toen hij een Fischknochen was meester geworden! En nu? Nu staat een zo prachtige verzameling ten dienste der kunstenaars'[33].

30 *De Nieuwe Amsterdammer*, 3-7-1915, 6.
31 GAA, PA 395, nr. 2195.
32 *De Telegraaf*, 16-6-1915.
33 *Nieuws van de Dag*, 16-6-1915.

Artis na de tweede wereldoorlog

B. M. Lensink

Voor een goed begrip van de ontwikkelingen van Artis na de tweede wereldoorlog is een korte beschrijving van de jaren voor en tijdens deze periode op haar plaats. Na de oprichting van het Zoölogisch Genootschap 'Natura Artis Magistra' in 1838 groeide op een klein stukje grond aan de Plantage Middenlaan de dierentuin geleidelijk in omvang, totdat in de zeventiger jaren verdere uitbreidingsmogelijkheden niet meer mogelijk bleken. Deze ontwikkeling had uiteraard veel geld gekost en het aantal schulden begon ernstig toe te nemen. In 1895 werd besloten alle bestaande schulden in een nieuwe obligatielening onder te brengen, waarbij men zich gedwongen zag de aan het Genootschap toebehorende grond van Artis als onderpand te laten dienen. De waarde werd vastgesteld op ƒ 2.100.000. De gebouwen, de levende have en de musea vielen hier buiten.
In 1927 bleek een nieuwe geldlening noodzakelijk, dit keer een niet-hypothecaire lening. Van de oude lening moest nog ongeveer 1,5 miljoen worden afgelost. In de dertiger jaren — met de wereldwijde economische crisis — was het door de hoge rentelast en de exploitatietekorten onmogelijk tot aflossing van de leningen over te gaan. Steeds essentiëler werd de vraag: 'Moet er met de Gemeente, i.c. een overheidsinstantie, onderhandeld worden, teneinde de particuliere instelling Artis te ontlasten van schulden, aangegaan door de leningen van 1895 en 1927?' Onderhandelingen werden gevoerd, maar deze gingen bepaald niet van een leien dakje.
Ondertussen begonnen de obligatiehouders aan te dringen op hun geld en verschillende keren werd voorgesteld het hypothecaire onderpand te verkopen. De verschuldigde bedragen werden in januari 1938 — het jaar waarin Artis het eeuwfeest zou vieren — bij deurwaardersexploit opgeëist. Er volgde echter geen betaling, waardoor de spanning ten top steeg. De gemeente deed een bod dat door de obligatiehouders niet werd geaccepteerd. Artis bleef aandringen op hulp en met bijdragen van de gemeente en de bestuursleden werd het tekort aan kasmiddelen nog wat beperkt. Op 22 mei 1939 ontving het Artis-bestuur van de gemeente een bod van ƒ 1.131.000 op het bezit van Artis. Het voorstel werd door de obligatiehouders van beide leningen tenslotte met algemene stemmen aanvaard. Bij de koop verwierf de gemeente, met de provincie Noord-Holland, het Artis-terrein met de gebouwen, de zoölogische en etnografische verzamelingen en de bibliotheek. De levende have bleef eigendom van het Genootschap. Het bestuur verleende later in het jaar de noodzakelijke goedkeuring aan dit besluit en op 28 augustus 1939 werd de overeenkomst officieel getekend. Artis was gered.
Toch bleef men zich ook daarna ernstig zorgen maken over de financiële positie van het Genootschap, want ook het achterstallige onderhoud eiste zijn bijdrage. Desondanks begon men in 1940 met groot optimisme. Toen vielen de Duitse troepen ons land binnen en de rust werd wreed verstoord.
De vijf oorlogsjaren waren ook voor Artis zeer moeilijk. Het is vooral te danken aan de grote persoonlijkheid van de toenmalige directeur, dr. A. L. J. Sunier, dat de dierentuin zonder al te veel materiële schade de oorlog doorkwam. Ondraaglijk was de opdracht van de bezetters de joodse leden van het Genootschap uit de tuin te weren. Maatregelen zoals de avondklok, het inleveren van rijwielen, de 'Arbeitseinsatz', de pogingen dieren uit Artis naar Duitse dierentuinen te krijgen, de opgepakte personeelsleden, het veilig stellen van de vele onderduikers in de tuin en de schaarste aan materialen en brandstoffen, werden door Sunier behendig aangepakt. De tuin draaide door en op één lid van het personeel na kon iedereen op zijn post blijven.

Het herstel en de renovatie

Het is te begrijpen dat men in 1945 de dierentuin met grote zorg bezag. Zowel het achterstallige onderhoud van de tuin in de vooroorlogse jaren als de effecten van de oorlogsjaren — vanaf 1942 was er niet meer gebouwd — hadden diepe sporen nagelaten. Vergeleken met de toestand waarin vele, vooral Duitse, dierentuinen terecht

waren gekomen, was Artis ondanks enkele brandbommen toch vrij goed gespaard gebleven. De opbouw kon plaatsvinden met behoud van het 19e-eeuwse karakter, waaraan Artis haar door velen zo gewaardeerde sfeer ontleent: een lommerrijke tuin met vele kleine gebouwtjes en perkjes voor de dieren, kleinschalig en toch de indruk wekkend in een uitgebreid park te zijn. Tegelijkertijd hield dat zekere beperkingen in voor een eigentijdse presentatie, zoals de nieuw opgebouwde dierentuinen in Europa en later ook de Verenigde Staten te zien geven. Deze tuinen konden of opnieuw beginnen of werden pas in de 20e eeuw gesticht. Zij beschikken over aanzienlijk meer ruimte en kunnen voldoen aan de eisen die vooral in groepen levende dieren aan hun verblijf stellen.

In de wet van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra staat als doelstelling van het Genootschap 'Het bevorderen van de kennis van de natuurlijke historie in het algemeen en van de dierkunde in het bijzonder', met taken op het gebied van educatie, wetenschap en natuurbescherming. Deze algemene doelstelling heeft steeds als uitgangspunt gediend bij de wederopbouw en het herstel van de Amsterdamse dierentuin. De uitwerking daarvan heeft altijd een functie gehad in de maatschappelijke ontwikkelingen en de technische vaardigheden in het dierentuinvak zelf. Dit kwam tot uiting in de steeds veranderende opvattingen over de mate waarin de verzameling dieren gevarieerd moet zijn, over de wijze van huisvesting, presentatie en de daarbij horende informatie, en over de activiteiten gericht op het aantrekken van publiek. De financiën speelden en spelen voortdurend een cruciale rol, want steeds ontstonden situaties die tot beleidswijzigingen aanleiding gaven.

Het einde van de oorlog betekende niet dat er een eind was gekomen aan de omstandigheden die de oorlogsjaren met zich mee hadden gebracht. Er was en bleef nog enige jaren lang schaarste aan voedsel, brandstof, dieren en materialen. Wederom moest Sunier al zijn overredingskracht gebruiken om de levende have en hun verblijven in stand te houden en er bovendien voor zorgen dat het publiek in zo groot mogelijke getale naar de tuin kwam. Tijdens de eerste bestuursvergadering na de oorlog uitte men de vrees dat de belangstelling voor Artis zou kunnen afnemen, maar juist in de jaren 1946 en 1947 vertoonden de bezoekersaantallen een spectaculaire groei, die evenwel werd gevolgd door een forse daling. In 1950 bleek het bedrag van de entreegelden zelfs met ongeveer een derde te zijn teruggelopen. Zo kon dat niet doorgaan, want de gemeente was niet zonder meer bereid de jaarlijkse subsidie te verhogen. Door het college van B & W werd de zogenaamde Contactcommissie ingesteld met als taak: 'Na te gaan op welke wijze de aantrekkelijkheid van de dierentuin voor het publiek kan worden vergroot en of het bezoek, in het bijzonder van het in de provincie wonende publiek, op systematische wijze kan worden georganiseerd.' Tevens moest de Commissie het contact versterken met het bestuur van Artis ten behoeve van een doeltreffender exploitatie. Een speciaal urgentieprogramma richtte zich o.a. op verbetering van de dierenverblijven, versterking van publiciteit, voorlichting en educatie en de organisatie van een nieuw te bouwen attractie, namelijk het verblijf voor jonge mensapen. De toegangsprijs werd aangepast aan de ontwikkeling van de prijzen van de buitenlandse tuinen, hetgeen resulteerde in een verhoging met 50% (*f* 1,50 voor volwassenen).

Dit beleid gaf vertrouwen en gemeente en provincie verhoogden de subsidie, waardoor Artis weer even uit de zorgen was. Eén van de belangrijkste besluiten was de aanstelling van een perschef, A. J. van de Werken, die zich vooral met de voorgenomen publiciteitscampagne ging bezig houden. Zijn werkzaamheden, resulterend in o.a. een geregeld nieuwsbulletin en de oprichting van het tijdschrift *Artis*, startten in 1952 en veroorzaakten een geweldige publiciteit voor Artis samen met toenemende bezoekersaantallen. Naast deze publicitaire activiteiten kreeg, zoals gezegd, ook het educatieve aspect in de vijftiger jaren een toenemend belang. Voortrekker op dit gebied was de befaamde dr. A. F. J. Portielje. Hij was al sinds 1906 aan Artis verbonden en werd

Afb. 1. Hoofdingang van Artis. Artis archief, foto F. Nordheim.

bekend om zijn welsprekende rondleidingen en radioprogramma's, terwijl hij tevens de kiem legde voor het wetenschappelijke diergedragsonderzoek[1] in de tuin. Zijn opvolger, H. Rensenbrink, zette de traditie op een even zo toegewijde en boeiende wijze voort, gewapend met een warm enthousiasme en een grondige kennis van de ethologie der dieren. Niet alleen de rondleidingen maar ook de bijzondere tentoonstellingen en de manifestatie onder de titel 'Microwereld' trokken in die jaren grote aandacht. Om deze belangstelling te voeden was een representatieve en gevarieerde dierencollectie noodzakelijk, mits gehuisvest in behoorlijk onderhouden en ingerichte verblijven. Er was echter zoveel te doen aan de gebouwen dat Sunier er met nadruk op wees, dat 'de kostbare levende have die met de grootste moeite de oorlog was doorgesleept, nu alsnog dreigde te verongelukken als gevolg van de slechte toestand van hun verblijven'. De reserves die Artis ondanks alles tijdens de oorlogsjaren had opgespaard – doordat geen geld voor aankoop van dieren of materialen werd uitgegeven en het bezoek niet was tegengevallen – werden door optredende loon- en prijsstijgingen gedeeltelijk weer teniet gedaan. Vele reparaties hadden aanvankelijk dan ook een provisorisch karakter.

1 A. Kortlandt, 'Dr. A. F. J. Portielje, apostel van de dieren', *Dieren* 5 nr. 1, mei/juni 1988.

De kas van Artis raakte danig onder druk, zodat het nodig werd te komen tot een systematischer aanpak van de renovatie van de dierenverblijven en de algemene toestand van de tuin.
Een vijfjarenplan werd in 1949 opgesteld in samenwerking met de dienst Publieke Werken van de gemeente Amsterdam. In dat jaar bevatte de reservepot nog maar tweehonderdduizend gulden, terwijl voor het achterstallige onderhoud zeker negen ton nodig zou zijn. Aan de gemeente en de provincie werd wederom gevraagd een extra bedrag ter beschikking te stellen voor het inhalen van de achterstand. Aan een herstelplan voor de komende jaren werd reeds gewerkt, echter dat leverde geen resultaat op. Dank zij de financiële hulp van de Rijksdienst Wederopbouw werd tussen 1949 en 1952 toch nog een aantal onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd. Het betrof voornamelijk verblijven van dieren. Dat werd ook tijd want inmiddels konden weer wat gemakkelijker dieren worden aangeschaft. In 1948 werd reeds een zending Afrikaanse dieren grotendeels als geschenk ontvangen. Het enige echte nieuwe verblijf dat werd gebouwd was echter dat voor de jonge mensapen.
In 1953 legde Sunier het directoraat neer en hij sloot daarmee een zeer bewogen periode in de Artis-historie af. Dr. E. F. Jacobi nam zijn taak over. Met grote energie zette hij de renovatie voort, maar hij kreeg steeds meer te maken met een ontoereikend krediet. 'Verdergaande restauratie, ook van grotere objecten, is niet alleen bouwkundig zeer urgent, maar ook noodzakelijk in verband met het voortdurend op hoger peil brengen van de verzamelingen. Het is beslist noodzakelijk dat de benodigde gelden voor restauratie binnenkort ter beschikking komen, want een werkelijk gevarieerde dierencollectie is alleen te huisvesten na voltooiing van de bestaande plannen tot herstel en vernieuwing.' schreef Jacobi in het jaarverslag van Artis in 1956. Een jaar later droeg de provincie haar aandeel in de in 1939 gekochte gebouwen over aan de gemeente, die daardoor eigenaar werd van de grond en de gebouwen, van de Artis-Bibliotheek en de museale verzamelingen. De provincie verstrekte een jaarlijkse subsidie.
Het overleg met gemeente en provincie in het kader van het herstelplan heeft geleid tot het besluit een restauratiekrediet te verstrekken van ƒ 1.750.000 in 1952 en een aanvullend krediet van ƒ 1.900.000 in 1959. Tevens werd besloten jaarlijks een bedrag op de gemeentebegroting te plaatsen ten behoeve van het onderhoud van de gebouwen in eigendom van de overheid. Vanaf dit moment werden de inspanningen die moesten leiden tot het inhalen van het achterstallig onderhoud en de renovatie van dierenverblijven op basis van de toen bekende zoötechnische kennis duidelijk merkbaar. Na de eerste fase van het herstel (riolering, asfaltering, waterleiding) volgde de tweede, met voor het publiek meer zichtbare resultaten. Het Vogelhuis werd vernieuwd, een pinguïnrots en een Nachtdierenhuis werden gebouwd en er werden plannen gemaakt voor een geheel nieuw gebouw voor nijlpaarden, dwergnijlpaarden, tapirs en zeekoeien. De officiële opening van dit Nijlpaardenhuis geschiedde op 26 april 1967.

Met nieuw élan.

De geschiedenis van Artis kenmerkt zich door regelmatig terugkerende moeilijke tijden, veroorzaakt door verminderd bezoek en financiële problemen en de sterke stijging van de personele lasten en kosten van het onderhoud. Steeds weer weet Artis de veerkracht te behouden. Met veel élan wordt een vergrote activiteit ingezet waardoor de belangstelling voor de dierentuin zowel bij de hulp-biedende overheid als bij het publiek wordt opgewekt. Zo kon door een zichtbare renovatie van de tuin en de gebouwen en het binnenhalen van nieuwe dieren een groot aantal publieksgerichte activiteiten worden ontplooid. Er werden rondleidingen gegeven, zowel voor de dagbezoekers als voor gericht geïnteresseerde groepen en schoolklassen. Speciale in Artis gemaakte films over allerlei aspecten van het dierenleven in Artis werden zowel in de tuin als daarbuiten door velen bekeken. Via radiopraatjes en een maandelijks persbulletin werd de aan-

dacht op Artis gericht door actueel nieuws te brengen over nieuwe aanwinsten, geboorten en evenementen. Het bezoek aan de tuin nam geleidelijk toe tot meer dan een miljoen per jaar.
Voor de lagere scholen werden Artis-lessen gegeven in een speciaal klasselokaaltje, eerst nog gericht op de vijfde en zesde klassen. Het educatieve werk in en buiten Artis groeide daarna snel. In 1973 waren reeds drie leslokalen in gebruik, maar steeds weer was de vraag naar deze lessen groter dan de mogelijkheden. Het is te danken aan het enthousiasme van de medewerkers van de educatieve dienst dat per jaar niettemin tussen 25 en 30 duizend kinderen de Artis-lessen kunnen volgen. Het effect van dit werk is niet gemakkelijk te meten, maar wij menen dat het enthousiasme van de kinderen wordt overgebracht op de ouders en hen stimuleert samen met de kinderen een bezoek aan Artis te brengen. Het aantal vaste bezoekers – leden, vrienden van Artis en kaarthouders – steeg sterk; hun aandeel in het vaste bezoek was in 1972 al een derde.
Een belangrijk voorlichtingsmiddel met bindende kracht is het tijdschrift *Artis* geworden. Het ging in 1954 van start en had in 1963 reeds een oplage van 26.000 bereikt. In de 29 jaargangen is een aanzienlijke hoeveelheid informatie te vinden over dieren in het algemeen, de levende have in Artis, maar ook over natuurbescherming en reservaten, dit alles rijk geïllustreerd met orgineel fotomateriaal.

Artis Quo Vadis?

Ondanks de groei van de inkomsten door de toenemende belangstelling van het publiek voor de tuin, sloot de exploitatierekening bijna elk jaar met een tekort als gevolg van de sterk stijgende salaris- en onderhoudsposten. De gemeente Amsterdam vulde dit tekort jarenlang aan door hogere subsidies en ook de provincie Noord-Holland verhoogde regelmatig haar bijdrage. Het is begrijpelijk dat deze situatie op den duur weer aanleiding zou geven tot een kritische reactie. In 1969 liet de gemeente het bestuur van Artis weten dat zij haar aandeel in de exploitatie van Artis en de voorzieningen aan gebouwen moest inperken. Het bestuur zag zich gedwongen naar een oplossing te zoeken waardoor het voortbestaan van Artis kon worden gewaarborgd. Dit leidde tot de nota 'Artis Quo Vadis?' die in 1970 werd aangeboden aan het college van B & W van Amsterdam. Hierin kwamen alle aspecten van de wijze waarop de doelstellingen worden verwezenlijkt aan bod, zowel met betrekking tot de dierenverzameling, de oude gebouwen en terreinen, als ook de organisatie en de financiële middelen. De conclusies die hieruit volgden leidden tevens tot mogelijke alternatieven ter verbetering van de financiële structuur. Behalve de gemeente en de pers werd ook de rijksoverheid, waarmee reeds besprekingen gaande waren over financiële ondersteuning, op de hoogte gebracht. De nota veroorzaakte een stroom van publiciteit, mede als gevolg van de actie 'Artis moet blijven'. Deze actie ontstond kort na de publicatie van de Nota. Het gemeenteraadslid G. W. Keja richtte een commissie 'Helpt Artis' op, overtuigd als hij was van de ernst van de situatie. De vakkundige hulp kwam van het werkcomité 'Artis moet blijven', dat gesteund door een overweldigende publiciteit een grote actie op gang bracht. De respons bij de Nederlandse bevolking was zeer groot en de actie groeide uit tot een nationale sympathiebetuiging. Totaal werd ruim ƒ 400.000 bijeengebracht, waarvan voor de jonge bezoekers bij de boerderij de Minizoo werd gebouwd.
Overleg met de rijksoverheid en de Tweede Kamer had tot gevolg dat een door mevrouw G. Brautigam ingediend amendement in de Tweede Kamer werd aangenomen. Dit hield in dat op de begroting van CRM in 1971 een bedrag van ƒ 500.000 voor Artis kwam te staan (overigens ten koste van bijdragen aan andere recreatieposten). Een commissie moest de basis leggen voor een toekomstige regeling en in afwachting van dat rapport zegde de toenmalige staatssecretaris toe ook over 1972 een half miljoen voor Artis als overgangssubsidie op de begroting op te nemen. De her-

Afb. 2. Traditionele verblijven: veel soorten op kleine ruimten. Artis archief, foto F. Nordheim.

nieuwde bereidheid van de overheden om Artis te helpen leek in ieder geval de slotfase te worden van een ontwikkeling die in 1939 was begonnen met de redding van Artis door de gemeente Amsterdam en de provincie Noord-Holland. De subsidies werden weer bijgesteld en er kwamen restauratiekredieten voor Apenhuis, Reptielenhuis, Aquariumgebouw en Olifantengebouw. Het krediet van CRM maakte de uitvoering mogelijk van een koelinstallatie voor het aquariumwater, de gedeeltelijke vernieuwing van de mensapenverblijven en het Apenhuis, en de verbetering van de hoofdingang. Het geschenk dat prins Bernhard ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag van de Nederlandse bevolking had gekregen (*f* 750.000) werd door hem aan Artis geschonken om de bouw van de nieuwe olifantenverblijven te realiseren. Door het verstrekken van een volgend krediet konden twee berenterrassen worden gerealiseerd. Met de bouw van een serie opvallende zaken beëindigde Jacobi zijn actieve periode als directeur van Artis (1953-1973), waarin hij een grote bijdrage heeft geleverd aan het herstel en de modernisering van de tuin en de gebouwen. Een grote wens was echter nog steeds niet in vervulling gegaan. Vele jaren hebben de verschillende directeuren te kennen gegeven dat voor het goed functioneren van Artis terreinuitbreiding nodig is. Zij wezen daarbij op de enige mogelijkheid, namelijk het spoorwegemplacement van 4 hectare dat langs de volle lengte van de tuin ligt. Sunier deed dat beroep in 1941, Jacobi nogmaals bij zijn afscheid in 1973. Wellicht lukt het zijn opvolger.

Opnieuw naar een nieuwe positie

Zoals reeds vermeld stond de dierencollectie direct na de oorlog niet op een erg hoog peil. Ook in de eerste jaren na de bevrijding waren de mogelijkheden tot aanvulling niet bijster groot, temeer daar de meeste andere dierentuinen eveneens zwaar geleden hadden onder het oorlogsgeweld. Geleidelijk aan begonnen de contacten zich te herstellen en werd aankoop van en ruil met collega's mogelijk. De verbeterde omstandigheden in de tuin kwamen tot uiting in een toenemend aantal geboorten en geleidelijk aan groeide de collectie. In 1956 waren er 635 diersoorten met ruim 4700 individuen in tuin en aquarium aanwezig en in 1967 waren dat resp. 1824 en ruim 7500. De internationale handel in wilde dieren en planten, waarbij Nederland vaak een cruciale positie innam, deed forse zaken. De dierentuinen kregen lange lijsten aangeboden met dieren die dikwijls uit het wild waren gevangen en waarvoor duidelijk grote belangstelling bestond. De Europese tuinen beschouwden het als een grote eer gewag te kunnen maken van een verzameling die zoveel mogelijk soorten telde, waardoor ze hoog op de wereldranglijst kwamen te staan. Een uitgangspunt dat sterk verschilt van de huidige doelstelling, maar dat tijdens die periode van verzamelwoede in de biologie gangbaar was.
Aan het eind van de zestiger jaren ging men zich meer en meer realiseren dat door de handel in levende dieren en planten, evenals de stroperij, de jacht op huiden voor de bonthandel en de onverantwoorde aanslag op het natuurlijke leefmilieu, vele soorten dreigden te verdwijnen of op de rand van uitsterven raakten. Aangezien ook de dierentuinen dieren aan de vrije natuur onttrokken gingen buitenstaanders daarover vragen stellen. In Artis streefde men er al jaren naar zoveel mogelijk diersoorten in eigen beheer te fokken. In 1974 is een principieel standpunt ingenomen in het beleid voor de aan- en verkoop van dieren om daarmee duidelijkheid te verschaffen naar de buitenwereld[2]. In de eerste plaats werd in navolging van de Rotterdamse Diergaarde Blijdorp in het jaarverslag volledige openheid gegeven over de 'inventaris' en de veranderingen die zich in de loop van het jaar voordeden. In de tweede plaats werd besloten dat bedreigde diersoorten, al of niet wettelijk beschermd, niet meer uit de handel worden betrokken en niet aan die handel worden geleverd. Voorzover een handelaar toch nog bemiddelt bij de uitwisseling van dierentuindieren biedt een verklaring van herkomst respectievelijk bestemming van de dieren voldoende zekerheid. In 1977 werd de Wet Bedreigde Uitheemse Diersoorten van kracht, bedoeld om de dierenhandel in Nederland te controleren en te beperken. Bij alle in- of uitvoer en het onder zich hebben van dieren, die behoren tot soorten voorkomend op de bij de genoemde Wet behorende lijsten, is een ontheffingsstelsel van toepassing, waardoor het mogelijk wordt te controleren wat er in de dierenhandel gebeurt.

Fokprogramma's

Het door Artis vastgestelde restrictieve beleid heeft uiteraard consequenties voor de samenstelling van de collectie. Meer aandacht en ruimte is nodig voor het fokken van dieren, want zonder zelf te fokken is het niet mogelijk de collectie dieren in de dierentuin te behouden[3]. Men behoort zo min mogelijk een beroep te doen op de vrije natuur. Een bezwaar is dat er in de dierentuinen maar erg kleine aantallen van de verschillende diersoorten voorkomen. Zulke kleine groepjes kunnen zich door regelmatig voort-

2 B. M. Lensink, 'Dierentuin en natuurbescherming', *Treffpunt* (C.R.M.) nr. 9, oktober 1974.

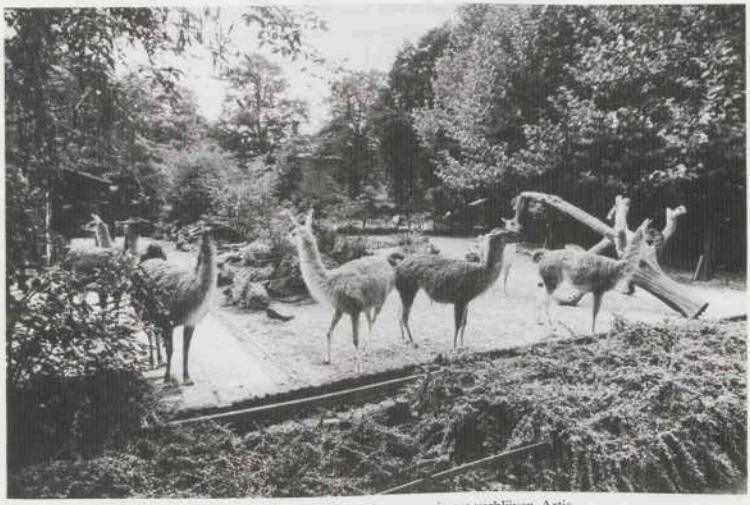
3 *Taken en problemen van de hedendaagse, grote, culturele dierentuinen. Rapport, opgesteld door de Stichting Koninklijke Rotterdamse Diergaarde en de Stichting tot instandhouding van de diergaarde van het Koninklijk Zoölogisch Genootschap Natura Artis Magistra*, I en II, juni 1985; B. M. Lensink, 'Artis, hoe komen jullie aan de dieren' *Ons Amsterdam*, mei 1988.

planten in aantalssterkte op peil houden of zelfs uitbreiden, soms generaties lang. Niet alleen een goede verzorging en voeding spelen hierbij een rol, maar ook de erfelijke eigenschappen. Van belang is de variatie aan genetisch materiaal. Het aantal genen en de frequentie waarin deze voorkomen moet zo groot mogelijk gehouden worden. Het gevaar van verlies aan variatie, door het wegvallen van minder frequent voorkomende genen is reëel aanwezig. Aanvoer van nieuwe genen vindt niet meer plaats. Inteelt-verschijnselen kunnen optreden. Kenmerken als overlevingskans, vruchtbaarheid, aantal jongen etc. krijgen hierdoor te lijden. Om deze problemen tot een minimum terug te brengen, hebben grote groepen dierentuinen in de gehele wereld zgn. fok-consortia gevormd. Voor een bepaalde uitgekozen diersoort worden dan alle dieren, verspreid in deze groep dierentuinen, beschouwd als één populatie, die gezamenlijk op wetenschappelijke gronden wordt beheerd. De dierentuinen van Antwerpen, Rotterdam en Amsterdam hebben het voortouw genomen op het vasteland van Europa om deze activiteiten in gezamenlijk overleg van de grond te tillen. Dat is ook niet zonder succes gebleken. Deze coördinatie vraagt veel inventiviteit, daar grenzen met douaneproblemen en transporten alleen al vele barrières opwerpen. Voor de toekomst van de dierentuinen is internationale samenwerking een absolute noodzaak[4].

Ruimtelijke aanpassingen

Wat de verblijven betreft is de laatste 15 jaar gezocht naar meer natuurlijke ruimte voor minder soorten. De perken werden groter en de stallen eenvoudiger van constructie, terwijl de hekken en afscheidingen zoveel mogelijk werden vervangen door lage hekken of grachten met groenranden. En hoewel het aantal soorten verminderde, bleef het aantal individuen in de tuin nagenoeg gelijk, bij voorbeeld doordat sociaal levende dieren nu in kleine kudden werden ondergebracht. Ook kwam een aantal nieuwe gebouwen gereed zoals het olifantenverblijf, het kleine-zoogdierenhuis, de robben-verblijven met de tropische kassen en het insektarium. Als gevolg van de voortdurende verwachting dat het voormalige spoorwegterrein nu toch spoedig bij Artis zou worden betrokken, zouden verdere belangrijke ingrepen in de huidige tuin onverantwoord zijn. In 1975 vroeg de gemeente Amsterdam aan Artis een plan voor het terrein te maken, zodat toen enig optimisme op zijn plaats was. Eventuele nieuwbouw werd echter ook bemoeilijkt, doordat de gemeentelijke lijst met zogenaamde onrendabele projekten van de tafel verdween als gevolg van de opkomende bezuinigingsgolf. Niettemin blijft restauratie respectievelijk vernieuwing van een aantal projekten in Artis zeker noodzakelijk. Op de prioriteitenlijst staan bijvoorbeeld opslagruimten voor voedsel en materialen, werkplaatsen voor de technische dienst, de beplantingen en de voedselbereiding en een quarantaineruimte voor grotere dieren. Vervolgens is een parkeervoorziening zeer wenselijk en diverse oude gebouwen zoals vogelhuis, apenhuis en de roofdierverblijven vragen om vervanging. In de uitbreiding met het spoorwegterrein ziet Artis goede mogelijkheden om een aantal van deze problemen zodanig op te lossen dat ze stroken met de opvattingen over de hedendaagse dierentuin. In het bestemmingsplan voor de Plantagebuurt is deze uitbreiding in principe opgenomen en Artis verwacht dat dit deel van het plan in 1988 – zestig jaar nadat Sunier het eerste pleidooi hield – zal worden gerealiseerd.
De bezoekersaantallen die in 1974 het hoogste waren, daalden daarna geleidelijk weer tot onder het miljoen. De oorzaken zijn o.a. te zoeken in de afname van de Amsterdamse bevolking, mede doordat vele jonge gezinnen naar buiten trokken, in de beperktere financiële mogelijkheden en ook in het toegenomen autobezit bij de beperkte par-

4 L. E. M. de Boer en B. M. Lensink, 'Zoölogische collecties in dierentuinen: funkties en mogelijkheden' in: *Biovisie Magazine*,mei 1988.

Afb. 3. Nieuwe ontwikkelingen in de zeventiger jaren: moderne en ruimere verblijven. Artis archief, foto F. Nordheim.

keermogelijkheden in de binnenstad. Bovendien groeiden de exploitatielasten in die jaren sterk. Vooral de lonen, het onderhoud en de energiekosten veroorzaakten een stijgend tekort, dat vooralsnog door gemeente en provincie in de subsidie werd opgevangen. In 1984 kondigde de gemeente een bezuiniging aan voor de eigen diensten en voor de door haar gesubsidieerde instellingen. Het bestuur van Artis moest dit wel accepteren, maar stelde tevens voor over te gaan tot budgetfinanciering. Daarmee werd bereikt dat bij een gunstiger exploitatieresultaat het batig saldo niet ten laste van de subsidie gebracht zou worden, maar dat Artis ook eventuele tekorten zelf moest opvangen. De Werkgroep Artis – waarin de gemeente en Artis gezamenlijk zitting hadden – onderzocht hoe men ook in de toekomst het hoofd boven water kon houden. Eén van de voornaamste conclusies was een verdere uitbreiding van de activiteiten om bezoekers te trekken. Dit heeft onder meer geleid tot het instellen van een afdeling met als taak de passieve bekendheid van Artis om te zetten in een actief bezoek, en het bouwen van een planetarium in Artis.

Met het programma, dat start bij het ontstaan van het heelal en voortgaat tot de vorming van de planeet Aarde en het leven daarop, is een interessante verbinding tussen het planetarium en de dierentuin gelegd. Het inmiddels gereed gekomen nieuwe restaurant en het vernieuwde zalencomplex in het voormalige ledengebouw aan de Plantage Middenlaan maken het mogelijk op een zakelijke basis activiteiten te ontplooien die ondersteunend zijn voor de exploitatie van het gehele bedrijf. Door deze activiteiten is het bezoek sinds 1984 weer toegenomen. Voor de nu meer dan één miljoen bezoekers is een gevarieerd aanbod georganiseerd zoals excursies achter de schermen, tentoonstellingen, de expositie 'Artis staat in bloei' met een bloemenweelde in alle verwarmde gebouwen. Ook zijn lezingen met excursies voor leden, poppenspelen

voor kinderen en diverse muziekuitvoeringen in trek. Voor de scholen worden programma's gepresenteerd en nog steeds bezoeken meer dan 25000 schoolkinderen de Artis-lessen.

Tenslotte

In 1988 bestaat Artis 150 jaar. In haar lange historie heeft de tuin vele moeilijke momenten meegemaakt. De belangrijke financiële hulp van de overheden, in het bijzonder van de gemeente Amsterdam, en de overtuiging dat Artis het volop waard is ervoor te vechten, heeft het grote aantal medewerkers dat de Amsterdamse dierentuin gedurende 150 jaar in dienst heeft gehad, steeds opnieuw de moed gegeven om hoe dan ook vol te houden. Ook in de komende tijd zal deze energie worden opgebracht, want Artis is en blijft ervan overtuigd dat zij een bijdrage levert aan het toenemende besef dat de mensen niet de enigen zijn die op deze aarde leven en dat de relatie met de natuur om ons heen een essentiële voorwaarde is voor het behoud van de mens zelf.

Inhoud

20e jaargang nr. 4/5, september 1988

Deze aflevering is een themanummer gewijd aan dierentuinen in Holland.
Redactie: L. A. M. Giebels, H. G. Oost en L. Vroom.

J. A. R. A. M. van Hooff
Ten geleide.
Van rariteitenkabinet tot gedragsmuseum 193

F. F. J. M. Pieters en M. F. Mörzer Bruyns
Menagerieën in Holland in de 17e en 18e eeuw 195

J. G. Nieuwendijk
De oprichting van Artis 210

A. C. van Bruggen
Van Z.M. de Koning, een casuaris voor de diergaarde.
Aantekeningen over aanwinsten van de Hollandse dierentuinen
in de 19e eeuw 223

G. J. M. van Baarsel
De Haagse Dierentuin 238

J. C. Okkema
De Rotterdamse Diergaarde Blijdorp en haar schepper
Van Ravesteyn 251

C. Hekker
Kunstenaars in Artis rond 1900.
De portefeuille aangeboden aan dr. C. Kerbert bij zijn
25-jarig jubileum als directeur van Artis 261

B. M. Lensink
Artis na de tweede wereldoorlog 271

De afbeelding op de omslag is getekend door Peter Vos.

Aan dit nummer werkten mee:

J. A. R. A. M. van Hooff, hoogleraar vergelijkende fysiologie en ethologie aan de Rijksuniversiteit van Utrecht.
Adres: Hobbemalaan 57, 3723 ER Bilthoven.
F. F. J. M. Pieters, bibliothecaris van de Artisbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
Adres: Brouwersgracht 83, 1015 GC Amsterdam.
M. F. Mörzer Bruyns, emeritus hoogleraar natuurbehoud en natuurbeheer aan de Landbouwuniversiteit te Wageningen.
Adres: Melkpad 39, 1217 KD Hilversum.
J. G. Nieuwendijk, hoofdredacteur van het tijdschrift *Dieren*.
Adres: Artis, Plantage Kerklaan 38-40, 1018 CZ Amsterdam.
A. C. van Bruggen, hoofddocent diersystematiek aan de Rijksuniversiteit van Leiden.
Adres: Rijksmuseum voor Natuurlijke Historie, Postbus 9517, 2300 RA Leiden.
G. J. M. van Baarsel, historica en free-lance publiciste.
Adres: Pegasusring 30, 3328 HP Dordrecht.
J. C. Okkema, hoofd studiezaal van het Gemeentearchief van Rotterdam.
Adres: Archiefdienst, Robert Fruinstraat 52, 3021 XE Rotterdam.
C. Hekker, kunsthistorica.
Adres: Breedstraat 148, 3512 TX Utrecht.
B. M. Lensink, directeur van Artis.
Adres: Artis, Plantage Kerklaan 38-40, 1018 CZ Amsterdam.

Dit nummer is tot stand gekomen door subsidie van De Gijselaar-Hintzenfonds te Amsterdam en het Anjerfonds te Amsterdam.